

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЖОҒАРҒЫ КУРСЫ. «ДӘРІСТЕР»*

(Лекциялар желісі)

§ 1 ДЫБЫСТАРҒА (СПРАВКА)

XIX ғасыр басында (1816 жыл) немістің Франц Бопп деген адамы Европа тілі мен үнді тілінің дыбыстарын салыстырып барып, екеуін бір тіл деп білген. Бұл – еуропа-үнді тіл іліміне негіз салушы адам. Бірақ ол аталған тілдердің морфология, синтаксис жағын ашпаған, дыбыстарын тексеруден алыстап кете алмаған. Сөйтіп үнді-европа тіл ілімі жүз жыл бойы дыбыстарды ғана тексерді, онда да дұрыс қорытынды шығара алмады.

«Баба» дегендегі екі **б** екі басқа, бір емес. Сондықтан бұл екеуінің физиологиясы да басқа. Біз көп **б**-ның бәрін де бір әріппен таңбалап, орта есепке келтіріп, бәрінің басын қосып, бір белгісін ғана алғанбыз. Бірақ бір дыбыс дегеніміз біреу болмай, көп болып шықты. Неміс тіл ғалымы Франц Бопп осыны 1816 жылдарда тапқан. Осы еңбектен келіп экспериментальная фонетика туған. Одан бұрын дыбыс пен әріптің ажыратылмағандығы байқалады. Орыстың *гласная буква, согласная буква* деген терминдері де осы соңғы айтқандарымызды білдіреді.

Татарларда Ғалымжан Шараф деген ғалым палатограмма (таңдай жазу) жолымен бір дыбыстың түрленуін 8 жыл зерттеген.

Бұл зерттеулер грамматиканы логикадан айыру үшін бір адым ілгері болғанымен формализмге апарып, тіл ілімін теріс жолға салған**.

* * *

Фонетика – морфологияға да, синтаксиске де, лексикаға да – үшеуіне де керек; үшеуінің де қызметін атқарады: *ар – ас* деген мысалдар лексика керегін өтегені; *бар* мен *бер* дегенде жалғанған-

* Түсініктерде бұл қолжазба мәтін туралы толық мәлімет берілген. – *Құраст.*

** XIX ғасырдағы техниканың өсуі тілге де әсер етті. Математика, физика сияқты дәл ілімдер шықты. Көптеген ғалымдар тілді де осы жолға салам деп әуреленген, формализм осы тенденциядан туған (Қ.Ж.).

дар (қосымшалар) қандай болып келетіні (ұстастыру амалы) көрінеді. Бұл морфология міндетін өтегені; *бара* мен *алмады* сөздерінің жапсарын жаба айтсақ, «*қолынан келмеді*» мағынасында; аша айтсақ, басқа мағынада; мұнда екі сөздің байланысына қызмет қылып тұр, яғни синтаксис қызметін атқарады; «*бара алмады*» деген тіркестің сөйлемнің бір мүшесі не екі мүшесі екендігі **а**-дан білініп тұр. Демек, *жаба айту* мен *аша айту* – синтаксистік қасиет.

* * *

Фонема бір сөз бен екінші сөзді айыруға жарайды (*бал, бас*). Демек, фонема – бұйым. Фонема дауысты дыбыстардың ұсақ элементтерінен жасалады. Естілуі екі түрлі болғандардың бәрі бірдей екі фонема болмайды. Дауысты мен дауыссыз – бір нәрсенің екі беті.

Мен: «дауыссыз – бұрын, дауысты – соң туған» демеймін.

* * *

Тілінде аффрикат дыбыс бар тілдердің өскелең (ведущий) жағына көз салмастан оларды артта қалған тіл деуге болмайды; дұрысы – аффрикат дегеніміз диффуздың әлжуазданған түрі. Егер аффрикаттар дара дыбыстан айырып тану үшін жасалса, ол оның артықшылығы. Бұрын қолымыздан басқа музыканы істеу келмесе, қазір келе тұрып, басқа тембр беру үшін әдейі істейміз.

* * *

Алтай мен шувашта «с» пен «з» екі дыбыс болғанымен, бір фонема (*кес – кезер, пуз; пузи – басы*). «Баба» сөзіндегі соңғы **б** басқаша естіледі, сонда да бұндағы екі **б** – бір фонема. Сондай-ақ *қайыр – хайыр* дегендегі **қ** мен **х** екі дыбыс болғанымен, бір фонема. *Файзолла* мен *Пайзолла* да солай. **П** мен **Ф** бір сөзді екінші сөзден айыру үшін тұрмағандықтан, оларды дербес фонема демейміз.

* * *

Бұрын дауысты да, дауыссыз да болмаған (болған). Дауыстыларды кейіннен пайдаланғанбыз (қурай бұрыннан бар, бірақ адам оны сыбызғы ретінде кейін пайдаланды ғой; дыбыстар да осы сияқты). Сондықтан бұрын ым тілі болды.

* * *

Қатаң **қ** мен **к** әрпінен **ң** пайда болған: *жаздық > йаздығыз // йаздыңыз; жалбақта > жалбаңда; қаз. қақпа; тат. қапқа; жалпы түрік. қапағ-қапуғ – қапық; қаз. көкпеңбек; тат. көм-гөк; қаз. бұп-бүтін; түркі. бөс-бүтін; қаз. жап-жасыл; тат. йәм-йәсия.*

Қазақ тілінде *өкпе – өкпе* болып айтыла береді. Демек, **к – п, п – к** болып кезектеседі. Грузиндерде үнсіз **t** дыбысының өзі екі түрлі **Vth – th**.

«Фонетиканы» қазақша **дыбыс** дейміз: *фон* – грек тілінен, қазақша мағынасы **дыбыс** деген сөз. Дыбыстар түрліше болады, олар әртүрлі естілген соң «**дыбыс**» деп аталады. Бұрын Абхаздың 75 әрпі бар еді, кейін 59 әріп болды.

* * *

Дифтонг. Буындық дауысты мен буындық емес дауыстының қосындысы дифтонг құрайды. Екі дауысты қатар келіп, бір буын жасайды. Кейбір тілде үш дауысты қатар келеді, бұл – трифтонг. Мысалы, якут *тау* дегенді *тыа* дейді, қытай *қылыш* дегенді *дао* дейді. Дифтонг екі түрлі болады: 1. Өрлеме дифтонг – *тыа*; 2. Құрама дифтонг – *дао*.

Тыа дегендегі **а** буын жасап тұр: «Неслоговое свойство гласного принято изображать значок – под буквой: **а, і** (сл. Ушакова, стр. 37). Слововое свойство согласного изображает значок – л».

– **у.** *Таусыл* дегендегі **у** – дауысты. Мұны дауысты қылып айтуға да, дауыссыз қылып айтуға да болады.

ј – н. *Той* дегендегі **и** (йот) дыбысын дауысты қылып та, дауыссыз қылып та айтуға болады.

Дауысты. Дауыстымен басталған сөздердің бәрі де ол дауысты болмай тұрғандағы дауыссыз бен сонар дыбыстың қосындысынан айырылғандар. Татарлардың бір замандардағы **ЈЛ** < типіндегі емлені қабылдауы осыдан: *үрік = қорық; ай + қай = ій*

қай + қай; өгіз + һокиз; айда = һайда; әр = һәр. е + й < ій < е, мысалы: бұрын *бейіт* – бүгінде *бет*, бұрын *бейіт* – бүгінде *биіт* болулары мүмкін.

* * *

Фрикативный деп қандай дыбыстарды айтамыз? – **с-ж, ж-з, ғ-г** дыбыстарын айтамыз. Неге? (дауыстылардың **а, е**-лерін тұрпайы деп, **е, и**-лерін сыпайысы деп жазыппын, бұл қалай екен? (Ш.Х.С.)

* * *

Үнділерді сыбырлап айтсаң, үнсізге айналады. Үнді-үнсіз парлары бұрын бір болып жүрген. Тіпті алғашқыда **қ, к, т** дыбыстары бір-бірінен ажыратылмаған. Қазір бізде – үнді бір фонема, үнсіз – бір фонема. Осы күнге шейін осы екеуінің ауыса беретін жерлері де бар (Алтайда): *пұс – пұзы, кес – кезеді (кеседі)*. Қазір түбір дыбыстары бізде орнықты, қосымшада олай емес: *ала құнан* болмай, *ала гұнан*; *ала келді* болмай, *ала гелді*; *бара алмадының* екі түрлі айтылуы, екі сөзді байлау үшін болған синтаксистік қасиеті, тағы басқалар.

* * *

«С» – «з» дыбыстарын сыбырлағанда естілгендіктен, сыбыр дыбыстары дейміз.

КВИНТ.

Ң әрпі (дыбысы) кейін шыққан. Мұның теңі (баламасы) **нк-нг; нқ-нғ; йағмұр – жаңбыр; миңа – маған; маған – минга** (н аяққа кеткен). Бұрынғы заманда **ң** дыбысының **нк** болып жазылуы да содан.

* * *

الف – *өгіз басы* деген сөз. Бұрынғы қалпы мынау – V – A, кішкенесі – а.

Б – *бік – үй (еб – үй)*, арабша **بيت** (*бәит*). ∞ (*ү*) көз.

Дыбысты таңбалау арабтан, гректен, римнен қалған және осылардан тараған.

Дыбысты түгел таңбалайтын ешбір ел жоқ. Тіпті кей ел *аван-тюр* деп **жазып**, *аважур* деп оқиды, **а**-дан **нт** оқылмайды, **оу** қатар келсе, **ув** болып оқылады; «**й**» «**оу**»-дан бұрын тұрса, **ж** болады. Орыстардың **ю** әрпі – **иу**; **я** әрпі – **йа**.

* * *

Созылу. Дауыстыны созылады, дауыссызды созылмайды деу кате, бұл екеуінің айырмасы – басқаша.

Дауысты. Дауыс – дыбыс шымылдығының желбіреуі (физиология жағынан); дыбыстардың гармонды түрде байланысуы; дауыс – эн, эн – дыбыс. Дауысты дыбыста да эн жағы басым; дауыссызда салдыр жағы басым. Таза дауысты, дауыссыз жоқ. Дауыстылар түрлілігі – ауыз қалыбының түрлілігі. Дыбысты басым жағының атымен айтамыз.

а/е, ә, ы. Мұның екі түрлі болуы ауыздағы кедергілердің түріне қарап қана; ә-ні айтқанда тіл арты көмейге жақындайды.

ы-і; и-у. Бұларды глухой гласный дейді. **ы-і** әнделгенде «**е**»-ге айналады, **и-у** әнделгенде «**о**»-ға айналады. Осы келте дыбыстар бұрын орыста фонема болған (естество, лошадь).

Сыбырлағанда. Дауыс шымылдығы сыбырлағанда дірілдемейді.

ху. (Бұл дыбыстарға анықтама берілмеген. – *Е.Ж.*)

ей. Бұрынғы **ей** тіркестері бүгінде **ій** болған (Бұл бірақ біріндеген заң).

ов. Бұрынғы **ов** тіркестері бүгінде **үv** болған.

е. Бұл арабтың **е-«ғ»**-сы. Мысалы, мағына (мағына). Кейбір транскрипцияда қолданылады.

аа. Ағаш дегенді түріктер **ааш** дейді. Екі **«а»**-ның болуы компенсация заңы.

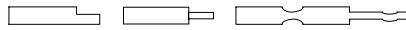
ғ/г. Буын басы да емес, буын аяғы да емес (буын ортасында келеді).

й. «*Иай*» дегендегі қысқа **й**; ілім тілінде **і** таңбаланады.

Дыбыс физиологиясына

Голосовые связки. Тамақта шандыр бар, мұны дауыс шымылдығы дейміз, бұл екі жақтаулы, кейде керіледі, кейде бос тұрады, екеуі де өз еркімізде: демалғанымызда бос тұрады, сөйлегенімізде арасы керіледі, жуықталады (мысық көзінің қарашығы бұған мысал болады). Дауыс шымылдығын керсек, ол дірілдейді, үн осыдан шығады. Қатты керілсе, тез қимылдайды, дауыстың ащы болуы содан. Жәй керілсе, жәй қимылдайды, дауыстың қоңырлығы осыдан.

Дауыстың түрлілік себебі. Жастың дауыс шымылдығы жұқа, даусы ащы; үлкендердікі қалың, сондықтан дауысы қоңыр. Біреулердің дауысы қоңыр, біреулердікі ащы болуының себебі әлгі дауыс шымылдығының түрлілігінен; ауыз-мұрын қуыстарының түрлілігі де дауыстың түрлі болуына себепкер.

Резонатор. Ауыз-мұрын қуыстарын резонатор дейміз. Ол – жаңғырықтырушы деген сөз (домбыра шанақтары сияқты ауыз-мұрын қуысы да – резонатор). Резонанс – жаңғырығу деген сөз. Резонатордың формасы түрлі болса, дыбыс та өзгереді; яғни дыбыстық сапасы өзгереді. Түрлі формалардағы бөтелкелердің даусы бұған дәлел ().

Сондықтан ауыз қуыстары өзгеріп, көмей жақты кеңейтіп, ауыз жақты тарылтсақ, – біртүрлі дауыс, тағы басқа түрде құбылтсақ, екінші түрлі дауыс шығады.

Фальцет. Кейде көмейдегі шандырдың бір жері ғана дірілдейді. Мұндайда дауыс шымылдығының бір жерінен ғана ауа шығады. Фальцет дегеніміз осы. Қазақ ән салғанда дауыс шымылдығын осы халде ұстайды. Европа әндерінде фальцет болмайды.

Вокализм. Дауыстыларды ілім тілінде вокализм деп атайды.

Консонантизм. Дауыссыз дыбыстарды ілім тілінде консонантизм деп атайды. % көп – с (предлог); сонант – дыбыс деген сөз, – согласный.

Дыбыс – физиологиялық құбылыс. Дененің қызмет атқару міндетін физиология дейміз – организм мүшесі. Бұл жағынан қарасақ дыбыстың естілуі сезімімізге әсер ететін құбылыс. Құлаққа естілмейтін де дыбыстар бар.

Жіңішке *соль-sol' сел* – ‘sol. Бұл S (с) сөз дегендегі «С»-тан көп жіңішке. Шувашта онан да жіңішкесі бар. Демек жіңішке-ліктің белгілі бір мөлшері жоқ.

Жуан. Біздегі жуан дыбыстар орыстағы жуан дыбыстардан көрі жіңішкерек.

Бізде: S – – – 'S

Орыста: S – – – S

Детерминатив (бөлу). *Шек-ішек, сек-ісек, лөк-үлек, русь-орыс, рет-ірет, ағыз-бағыз, лез-ілез.* Мұнда сөз басындығы **і, б, р** дыбыстары кейде түсіп қалады. Осы әдет моңғол, армян тілде-рінде де бар екен. Бұрын бір нәрсені не жаман, не жақсыға санаса, ол затты айтпастан одан бұрын басқа бір сөздерді айтатын болған. Египеттің ескі жазуында патша атына қоршау қойылып жазылған. Орыстың патша аттарын атағанда «Его Императорское

Величество» деуі де осы дәстүрден туған. Кейбір сөздердің бас әріппен жазылуы да осыған байланысты. Арабтардағы (үш сөз арабша жазылған) альфламдар да осыдан шыққан. Әйелдердің ат атамаулары да содан (атты ру басы қойған не көсемнің аты қойылған).

Шешекті қорасан деу де содан қалған. *Ага – іні* дегендегі **а** мен **і**-лер де сол. Бізде сөз басында **ар** келуінің бір себебі **ры** элементті сөздің аздығынан. **γ** – грек әрпі (гамма). Біздің **ғ**-мыз шығар.

к, ч, х, ү . Бұл белгілер *средненебные* делінетін әріптерді көрсету үшін алынған.

Палатализация (смягчение) – палатум дегеннен шыққан. Ол қатты таңдай деген сөз.

ј, һ. Бұлар дауыстыдан бұрын келсе, түсіп қалады. Мысалы, *йдақ – аяқ, һөкуз – өгіз*.

Біз дыбыстардың барлығын (бар екендігін) пайдаланғанымыз сияқты, жоқтығын да пайдаланамыз (*тіл, ол, солай бара алмадым...*).

О-дан **у**, **у**-дан **ы** пайда болған.

Сөздің этимологиясын табу үшін дауыстыларын алып тастау керек. Дауыстылар аз, дауыссыздар көп. Дауыстылар сөздің әнін, ырғағын келтіреді, қай буынның күштілігін білдіреді.

* * *

Дыбыстың мағынасы бар ма? Әр дыбыстың өз мағынасы жоқ, бірақ мағына тудырады, не сөзді басқа мағыналы қылады, не мағынасыз қалдырады (*ба – бал – бала + м*).

Ал мағына деген не? Ол көп қызметтің бірін атау деген сөз.

Әріп дегеніміз акустика жағынан алып қарағанда тұтас емес; буын да солай.

Дыбыстардың жіктелуі

Дыбыстарды айтылуына қарай, әрі сөзде білінетін өзгешелігіне қарай жіктеуге болады. Айтылуына қарай жіктегенде былайша бөлінеді:

дауыстылар – **а, м, ң, н, л, р, в, н, ы, е, о, у**;
дауыссыздар – **б, п, т, ж, д, з, е, ш, ғ, қ, к, г**.

Дауыстылар:

1. *Толық дауысты* – **а, е, у, ы**;

2. *Шала дауысты* – **р, л, м, н, ң, в, ј** болып екіге бөлінеді.

Толық дауыстылар: *кең шығысты* – **а, е, ы** (*аңғал*); *тар шығысты* – **о, у** (қымқыру) болып бөлінеді.

Шала дауыстылар: 1. *ауыз шығысты* – **р, л, в, ј**.
2. *мұрын шығысты* – **м, н, ң** болып бөлінеді. Ауыз шығысты дыбыстар: *босаң жолды* – **р, в, ј** және *қысаң жолды* – **і** болады. Мұрын шығысты дыбыстар үш түрлі: *босаң бөгеулі* – **н**, *қысаң бөгеулі* – **н**, *тұйық бөгеулі* – **м**.

* * *

Дауыссыздар:

босаң жолды – **б, ж, д, з, ғ, г** және *қысаң жолды* – **п, т, с, ш, қ, к** болып екіге бөлінеді.

Қысаң жолдылар: *ашық жолды* – **с, ш**; *тұйық жолды* – **п, т, қ, к** болады.

Босаң жолдылар: *ашық жолды* – **ж, з**; *тұйық жолды* – **б, д**; *тұйықтау жолды* – **ғ, г** түрінде кездеседі.

Бұларды бір-бірінен айыратын факторлар: дауыстыдан соң **-мын**; дауыссыздан соң **-пын** жалғаулары жалғанады.

* * *

Толық дауыстылар буын ішінде дауыссыздардың алдында да, соңында да келе береді. Шала дауыстылар дауыссыздардың алдында ғана келеді, соңында келмейді. *Аңғал дауыстылар* (**а, е, ы**) орын талғамайды, *қымтырулы дауыстылар* (**о, у**) бас буыннан басқа жерде келмейді.

Ауыз шығыстылар (**р, л, в, ј**) септегенде **-дың, -дан** болып, жіктегенде **-мыз** болып келеді.

Мұрын шығыстылар септегенде **-ның, -нан** болып, жіктегенде **-біз, -бу** болып келеді. Ауыз шығыстылардың босаңы сөз басында келмейді, қысаңы сөз басында келеді.

Мұрын шығыстылардың босаңы сөз басында келмейді, қысаңы алдындағыға әсер етеді, тұйығы алдындағыға әсер етпейді. Дауыссыздардың қысаңы мен босаңы бір-біріне жуыспайды. Қысаң дауыссыздың ашығы азбайды, айнымайды; қысаң дауыссыздың тұйығы азады, айныйды. Босаң дауыссыздардың ашығы сөздің басында да келе береді; тұйығы сөздің аяғында келмейді; тұйықтауы сөздің басында да, аяғында да келмейді.

* * *

Ауыз мүшелерінің ішінде көп қызмет атқаратыны – тіл. Басқалары оның сепшісі (көмекшісі). Дыбыс атына тіл аты немесе басқа бір мүшенің аты қатысса, сол дыбысты айтқанда сол аталған мүше ғана қызмет қылады екен деп түсіну дұрыс емес. Дыбыстардың айтылу түрі басқа-басқа болатын себебі оларға түрлі мүшенің қатысуы түрліше болатындығынан ғана.

Дыбыстарды мүшелердің қатысу түріне қарай қай дыбыс қалай жаралатынын көрсете жіктесек, мынадай болады:

1. **Ауыз арқылы** өтетіндер **а, е, ы**. Бұлар ауыз мүшелерінің күшіне (кедергісіне) онша тимей, еркін өтеді; **о, у** ерін қымқырыла (қымқырынып) өтеді.

в, ј – ерін жабыла ма деп имене өтеді.

Р – тіл қақтыра қимылдағандықтан, қақтыға өтеді.

L – тіл келе жатқан бағытын бөгеп алғандықтан, тілдің жан-жағынан өтеді.

2. **Мұрын арқылы** өтетіндер:

M – ерін ауызды бөгеп жібермегендіктен, мұрынға қарай кетеді.

H – тіл ауызды бөгеп жібермегендіктен, мұрынға қарай кетеді.

Н – тамақ ауызды бөгеп жібермегендіктен, мұрынға қарай кетеді.

Өткелсіздер:

б, п – ерінге қамалады

т, д – тіске қамалады

қ, к – тамақта қамалады

с/ш, ж/з – тіл ұшы мен таңдайдан сүзіліп шығады.

ғ, г – тілдің түбі мен тамақтан сүзіліп шығады.

Қазақ тілінің физиологиясы

Қазақ тілінің қазіргі физиологиясын сөз қылмастан бұрын, физика жағынан қарағанда, дыбыстың қозғалудан, толқыннан болатынын еске алу керек және толқын мен қозғалудың да белгілі бір шекте болуының, белгілі бір мөлшерде болуының шарты екендігін ұмытпау керек. Қозғалу үшін қозғау керектігін, ол қозғаушы күштің де түрлі дәрежеде болатындығын ескеру керек.

Дыбыс шығаратын мүшелеріміз

Өкпе ісінеді – ауа жинайды. Өкпе басылады – ауа шығарады, толқын қылады. Ол ауа кеңірдекпен жағалап келіп, мұрын мен ауыздың бірі арқылы сыртқа шығады. Кеңірдек өкпеге барады (жалғасады).

Құр демалғаннан дыбыс шықпайды ғой. Қозғалыс күшін белгілі дәрежеге жеткізу үшін басқа шаралар керек. Ол – кедергілер. Іштен шыққан ауа түрлі кедергіге ұшырайды. Ол кедергіні не бұзу керек болады (бөтелке пробкасын еске ал). Ауа ағыны капелімде шықпай, кедергіге жиналады. Ауа сол кедергіге не қатты сүйкеле шығады, не кедергіні бұза шығады.

Бөтелке ішіне су мөлшерін түрліше құйсақ дыбыстары да түрлі болады (қозғалғанда). Дыбыс ұлғаю үшін толқын жылдамдығына сәйкес басқа бір нәрсе болуы керек. Дыбыс жаңғырығу жолымен де күшейеді, өзгереді. Ауызды түрлі қалыпқа келтіріп, түрлі жерден дыбыс шығарлық қылып кедергілейміз.

* * *

Ауыз тамақ жеу үшін керек: ерін тамақты ұстау үшін, тіл тамақты айдау үшін, дәмін білу үшін (осыған бейімделіп жұмсақ болған, т.т. болған). Оның осы қасиеттерінің дыбыс шығаруға да пайдасы тиген. Біз сол бар нәрселерді пайдаланамыз.

Тілдің кейінгі жағы – көмекей латынша *глоттиде* (итал.) немесе *глотте* (франс.), қазіргі ағылшын тілінде де *глоттал катх* деп аталады. Алғашқы екі термин орысша *голосовая шель* болып аударылады да, ағылшынша атау орыс тіліне *гортанная смычка* деп аударылған. Орыс тілінде бұл *ларенгальный затвор* деп те аталады немесе *смычногортанный согласный* звук деп беріледі.

Қ (ғ) – дыбыстарының шығатын жерінен – таңдайдан **к(г)** шығады.

Қ (ғ) – көмейден шығады, көмей дыбыстары латынша *велзале* дейді.

К (г) – тіл арты дыбыстары.

С/ж, ш/з – тіл алды дыбыстары.

Т, б, п – ерін дыбыстары.

Үнсіздер физиологиясы

(еріннен көмейге)

П (б). Ауа ағыны ауызбен өтеді, мұрын жолы жабық тұрады. Тіл астыңғы иекке жабысып, өз қалпында жатады. Екі ерін бір-біріне жабысып, ауа жолын бөгейді. Бірақ ауа ағынының күші бөгеуді бұзып, ерінді ашып кетеді. Осылай ерін ашылып қалғанда шығатын салдыр **п, б** дыбыстары болады. Оның үстіне дауыс шымылдығының дірілі қосылса, **б** үнді болады.

Ф, Б, V, М, П. Бір жерден – еріннен шығады. Демек, бәрі бірдей болуы керек еді, бірақ олай емес, бірінің орнына бірі жүреді. Мысалы: *жап – жауып – жабады – жамыл*. Бұлар бұрын бір дыбыс болған, келе-келе – айырылған.

Т (д, н). Тілдің ұшы сүйірленіп барып, үстіңгі күрек тістің іш жағына жабысып, ауа жолын кедергілейді. Ауа бұған тоқтамай, кедергіні бұзып шығады. **Т** – осының салдары. Мұрын – жабық, ерін – қашыңқы. Осыған **Т** — = д (д екі дауыстының арасында болса, тіл босаң тиеді, буынның басында болса, тіл қатты тиеді). Оған мұрын жолының ашылуы қосылса, **н** пайда болады. Мұнда тілдің ұшы тістен айырылмай тұрып қалады да, ауа кейін

қайтып, мұрыннан шығады (т-ны айтқанда кейде тіл жабылады дегендегі бір жерде ... дұрыс па?). Тіл ұшы күрек тіске тиеді, орыстар т-ны айтқанда, күрек тістің қызыл иек жағына тиеді де, ағылшындар айтқанда тілдің ұшы қызыл етке соғады.

С (з). Бұл дыбысты айтқанда, мұрын жабық, ерін қашыңқы тұрады. Тіл өзінің арқасын (үстін) тегіс тақтайдай қылып ұстап көтеріледі де, астыңғы жағы астыңғы күрек тісті жауып, олай қарай ауа жібермей тұрады. Үстіңгі күрек тіске жуықтап (босаң тиіп), ауа осы екі арадан сүзіліп өткендей қылады. Тілдің үстімен жағалап келген ауа тура күрек тіске соғып барып, қуыс-қуысқа ыдырап шығады. Осы салдырдан **с** жасалады. Бұған ауа толқыны қосылса **з** болады. Сондықтан **с-ш, ж-з** дыбыстарын **тіс дыбыстары** деп те атаймыз.

Ауыз жолды сонорлардың физиологиясы

Ж – дыбысы таңдайдан шығады; жуысыңқы, созылады. Оны айтқанда тілдің жоғарғы жағы таңдайға жуысады, шығатын жері, жасалу түрі **и (е)** дыбысына жақын, бірақ **и**-ден гөрі **ж**-ді айтқанда тіл мен таңдай бір-біріне жуысыңқырайды (араб сөзі), ауа жолы (өткелі) тарылады. Сондықтан салдыр **у** мен **и**-ден гөрі артығырақ. **Ж**-ді айтқанда ауа бұлтармайды: **тура жолды сонор** деу себебіміз содан. **Ж** Европада дауыссыз дыбыс ретінде таңбаланады. Оны айтқанда астыңғы иек тіпті төмен түседі. *Бара жатыр* деген сөздерді «*бариагр*» деп сөйлейтін елдер бар. Бұның себебі: **ж** мен **ж** дыбысының шығатын жері бір болғандықтан.

У – еріннен шығады. Жасалу түрі мен созымдылығы жуысыңқы (сықылды). Ауа сыртқа шығарда екі ерін бір-біріне жуысады, дыбыстың шығатын орны да, жасалу түрі де **у**-ға жақын; айырмасы **у**-дағыдан гөрі екі ерін жуысыңқырайды. **У** мен **У** жасалу түрі де, шығатын жері де бір болғандықтан, қатар келгенде қосылып кетіп, бір дауысты болады. *Тау У* – дауыссыз, *таУ* – дауысты. **У** – айтқанда екі ерінді жақындатсақ, сонор болады, жақындатпасақ дауысты болады.

L – тіс дыбысы, оны айтқанда тілдің ұшы тістің етіне, не тістің өзіне тіреледі. Тілдің екі не бір жағында ауаға жол қалады, демек, жабысыңқы емес, жуысыңқы. Дүниеде екі **L** бар: 1) велеризованный; 2) невелеризованный. *Бала* дегендегі **L**-ды айтқанда, тілдің көмекейге жуық түп жағы таңдай артына, кішкене тілге жақындайды. Бұл әлгі бірінші **L**. *Муләйім* дегендегі **L** невелеризованный **L**-ға жатады. Оны неевропейский **L** деп те атайды (Құдайбергеннің 49-беті).

P – әдетте тіс дыбысы. Оны айтқанда, тіл ұшы жоғарғы күрек тістің етіне жақындайды, орыс пен қазақтың тілінің ұшы дірілдейді. Кішкене тілдің дірілінен пайда болатын **p** бар, бұл французда да бар. Оны – гаркавий **P** деп атайды. Атты тоқтатқанда шығатын **P**-ды еріндік **P** дейміз.

P/L, V/J – дыбыстарын сонор дейміз. Бұлар жуысады, бұл – бірінші белгісі; **p, л** – түскіш (сусымалы) (арабша термині бар) әріп жанғыз – жалғыз; жарық – жақ. Хакаста «жалғызды» «жаңғыз» дейді.

Үнділердің физиологиясы

Дауыс шымылдығының дірілдерін біз ирек сызықпен былайша белгіледік:

$$б = п + \sim\sim$$

$$ғ = қ + \sim\sim$$

$$г = к + \sim\sim$$

$$з = с + \sim\sim$$

$$ж = ш + \sim\sim$$

$$д = т + \sim\sim$$

Мұрын жолды сонорлардың физиологиясы

жуаны жіңішкесі

$$м = п + \sim\sim + N \quad м = п + \sim\sim N + J$$

$$н = т + \sim\sim + N \quad н = т + \sim\sim N + J$$

$$ң = қ/к + \sim\sim + N \quad ң = қ/к + \sim\sim + N + J$$

Ескерту: **Н** – назал, назал – мұрын; **Ж** – жіңішкелік белгісі. Сонор – үні бар. **С-р** дейтініміз – бұл әріптердің біртабан дыбысқа жақындығы. Бастауыш мектепте дауыссыздарды егіздеп (по-парно) бөле келгенде сонорлар шығып қалады. Дауыстыларға тек дауысты дыбыстар ғана жатады десек, қате [сонорлар да қосылады].

Дыбыс дәрежелері

Үнсіз – жалаң дыбыс. Өйткені тек салдыр ғана бар (үн жоқ).

Үнді – күрделі дыбыс (2-дәрежедегі). Формуласы: **салдыр + үн = үнді**.

Мұрын жолды сонор – күрделі дыбыс (3-дәрежедегі) формуласы: **М/с-р = салдыр + үн + N**.

Дауыстылардың физиологиясы

Горизонтальный (жатқы бағыт)

ілгері (ерін)	орта	кейінгі	(көмей)
і, ү і, ү (қазақтікі)	ы (орыста – ый)	ы, у, у	жабық (1)
е		о	орташа (2)
		а	ашық (3)

Дауыстыны айтқанда ауыз ілгері жақтан тарылса, **ілгергі дауысты** дейміз. Дауыстыны айтқанда ауыз орта жақтан тарылса, **орта дауысты** дейміз.

Дауыстыны айтқанда ауыз кейінгі жақтан тарылса, **кейінгі (көмей) дауысты** дейміз.

Жабық (1) – тіл жоғары көтеріледі.

Орташа (2) – тіл төмен де түспейді, жоғары да көтерілмейді.

Ашық (3) – тіл төмен түседі.

Ашқыш:

ыдыс – ыдыс (қазақша оқығанда)

қы – қый («__//__»)

сұр – сұр («__//__»)

су – су V («__//__»)

сүт – сүт («__//__»)

сүрет – сүVрет («__//__»)

іні – іні («__//__»)

іне – ійне («__//__»)

Шартты белгілер:

қысқалық белгісі **↵**

ұзындық белгісі – (то)

* * *

Дауыстыларды осылайша ұяға бөлуіміз – шама ғана. Әйтпесе бір **о** дыбысының өзі өз ұясының әр жерінде тұра береді. Басқа дыбыстар да солай. Мысалы, **е** дыбысын **ә** дыбысына да, **і** дыбысына да жақындатуға болады. Тіл кейін кеткен сайын дыбыс жуандайды, тіл ілгері кеткен сайын жіңішкереді (Мыс: *Пайзлла*).

Дауыстылар алғашқы кезде мағына беруші болмай, әр коллективтің ұраны, оның қай елден екендігін білдіретін дабыл болған. Сондықтан дауыстылар қатынас (отношение) белгісі делінеді. Бұрын олар фонема болмаған. Ертедегі рулардың аты, таңбасы болғаны секілді дауыстылар да сондай ру белгісі қызметін атқарған (звуковой корреспондент) [үнді-еуропа ғалымдарынша. **А, О** дыбыстары қатысқан сөздер тұрпайы (топас) сөз болады-мыс. Дауыстының ішінде дауыссыз да бар.

Дауыстының емлеге байланысты жері

Богородицкий – үнді-еуропа тіл ғалымы. Бұл кісі **білек** сөзіндегі **і** дыбысы ашық буында тұрып, екпіннен айырылған соң түсіп қалған дейді. Радлов та осылай айтқан. Богородицкий **«ы», «і»** дыбыстары бітеу буында да жоғалады дейді. Мысалы, **тыс-тстық**. Бұндай ережені татарлар 1929 жылы қабылдап, 1934 жылы тастап кеткен болатын. Бұлар да Богородицкийге еріп: «Екпінді буындағы **«ы»** дыбысын жазу керек, екпінсіз буындағы **«ы»**-ны жазбау керек» деген-ді. Татар сөзінің соңғы

буынында ғана екпін болады деп түсінген олар «ы» – дыбысын тек соңғы буында жазған. Ал біз «ы» дыбысының жазылатын, не жазылмайтын жерлерін буынның таптастырылуына қарай белгілегенбіз. Әйтпесе қай буында екпін барлығын белгілеу қиын. Буынның қайсысында екпін барлығын белгілеу үшін сол сөздегі түрлі буынға екпін салып көру қажет. Осыншалық қиындығы болған соң татарлардың осы жөніндегі ережесі кәдеге аспай қалды.

Ғылымда дауысты дыбысты **v** таңбасымен, дауыссыз дыбысты **c** таңбасымен көрсетеді. Бір **ы** дыбысының ішінде дауысты да, дауыссыз да бар дегенді былай көрсетеміз:

Д - **Ы** – V

Д - З – C

Богородцкий «тыстық» сөзінің бірінші буынындағы **ы** дыбысы жоғалады деп есептеп, оны мына формада көрсетеді: $\text{тыстық} = \frac{V}{C} \{ \mathbf{Ы} \}$. Шынына келгенде, «тыстық» деген сөздегі «ы» дыбысының салдыры да, ауыз қалпы да жоғалмайды. Ал әні жоғалса «ы»-ның салдыры жоғалады деу дұрыс емес, негізгі фонема дауысты емес, дауыссыз (салдыр) дегенбіз.

Дыбыстың физикалық жағы

Ашшылық – қоңырлық. Дыбысталған заттың қалтырауы (дірілі) – дыбыс (физикаша). Дыбыс болғанда (шыққанда) ауа бірде қоюлана, бірде сирекси жан-жаққа толқиды. Бұдан келіп құлақ пердесі әрі-бері қалтырайды. Ауа қоюланса, құлақ пердесі тартылады, ауа сиресе, құлақ пердесі сыртқа тебеді. Белгілі уақыт мөлшерінде ауа көп қалтыраса, дауыс ашшы болады (высокий звук). Белгілі уақыт мөлшерінде ауа аз қалтыраса, дыбыс қоңыр болады (низкий звук). Ауа секундіне 16 000 рет қалтыраса, дыбыс өте баяу естіледі; 40 000 рет қалтыраса ең ашшы дыбыс шығады. Одан көп болса (40 000-нан) дыбыс естілмейді. Адамның есту шамасынан тыс көп қалтырауын *ультра* дейміз, есту шамасынан кем, аз қалтырауын *инфра* дейміз. Демек ең қоңыр дауыс 16 қалтыраудан шығады, ең ашшы дауыс

40 000 қалтыраудан шығады. Дыбыс – қозғалыс категориясының көп тарамдарының бірі (физикаша). Естілуі дегеніміз дыбыс толқынының шапшаңдығы мен күшінің белгілі бір кезеңі. Дыбыс естілуі үшін сол кезеңнен артық та, кем де болмауы керек.

Домбыраның бірде ашшы, бірде қоңыр дыбыс шығару себебі: біріншіден – ішек неғұрлым жуан болса, дыбыс солғұрлым қоңыр (қалтырауы сирек) болады. Екіншіден, жіңішке ішекке ауа көп бөгет болмайды (жуан ішекке қарағанда). Қатты ішек қатты бұралса, дыбысы ашшы болады. Қатты ішек бос бұралса, дыбысы қоңыр болады. Ішек қысқа болса, дыбыс ашшы болады. Ішек ұзын болса, дыбыс қоңыр болады.

Гармонның тілі жұқа да, қалың да болады. Сондықтан оның дыбысы ашшы да, қоңыр да болады.

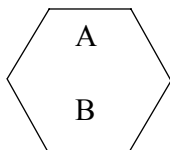
Гармон тілінің жұқалығы мен қалыңдығы бірдей болғанымен, олардың материалы әртүрлі болса, дыбыстың қоңырлығы мен ашшылығы түрліше болады. Өйткені олар материалына қарай да түрленеді.

Дыбыс үшін қозғалу керек, қозғаушы күш керек. Қозғалыстың әлді-әлсіздігіне қарай, яғни қандай күшпен қозғалуына қарай дыбыс түрленіп шығады. Әртүрлі затты бір темппен қозғауға болады, бірақ бұлардың бітісіне қарай дыбысы түрлі-түрлі естіледі. Себебі олардың құрылысы, қозғалудағы шапшаңдығы әр түрлі.

Дыбыстың күші (амплитуда)

Бұл ұғым қатты, ақырын деп те аталады, құлаш деп те аталады.

Кей дыбыс алысқа естіледі. Кей дыбыс жақынға естіледі. Бұл неден? Домбыраның шегін тартқанда оның созылып барып қайтқан жері құлашы деп аталады. Мысалы: **а** мен **б**-ның арасындағы құлаш тең амплитуда.

Амплитуда бірте-бірте қысқарады, бара-бара нөл болады, демек дыбыс тоқталады. Амплитуда неғұрлым ұзын болса, солғұрлым дыбыс күшті болады; қысқа болса, күшсіз болады. Амплитуданың ұзындығы мен қысқалығы былайша белгіленеді:

ұзындығы \rightarrow (дыбыс күші, қатты),

қысқалығы \rightarrow (дыбыс күшсіз, ақырын). **Мұны құлашы алыс, құлашы жақын** деп атау керек.

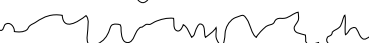
Амплитуда (қысқа) болса, дыбыс ашшы болады, (ұзын) болса, дыбыс қоңыр болады. Бұл көрсетілгеннің бәрі де дыбыстың жалаң түрі (простые звуки).

А Д С Д В. Бұл – амплитуданың шегі. С секундтіне 20 рет қалтыраса, Д секундтіне 40 рет қалтырайды. А мен С-тің арасы бірдей деп, кесіндіні үшке бөлсек, оларға С+Д, Д+Е, Е+А деп ат қойсақ, жоғарғы есеп бойынша Д+Е шегінің арасы 80 рет қалтырайды. Демек, толқын шетке кеткен сайын әрі жиі, әрі әрбір есесі екіге көбейтіле береді.

Қорытынды: Шектің әрбір нокаты әртүрлі дыбыс шығарады.

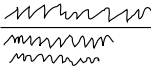
Дыбыс амплитудасына маңындағы заттардың үні де қосылады. Мысалы, домбыра тартысының. Қосылатын дыбыс та әр заттың материалы түріне, формына, үлкен-кішілігіне, қалың-жұқалығына қарай үн шығарады. Яғни дыбыс шыққан аймақтағы заттың бәрі де үн қосуға атсалысады.

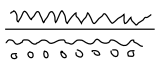
Осыдан келіп дыбыстардың естілуі жалаң болмай, күрделі болып шығады (сложный звук). Құлаққа естілетін түрліше дыбыстар саны мен сапасына қарай түрліше болады. Мысалы, домбыра даусы мен скрипка даусы бір емес, өйткені олардың тембрі басқа, екі түрлі музыка құралының не дыбыс шығарушы басқа заттардың дыбыстарының түрлілігін тембр дейміз (Тембр жөнінде Ушаков Д.Н-нің 2-бетін оқы).

Дыбыстарды екі түрге бөліп қарастыруға болады: 1) гармониялы дыбыс (гармонический звук); 2) гармониясыз дыбыс (ангармонический звук). Бірінші түріне музыка дыбысы, екіншісінде салдыр (шуыл) естіледі. Схемамен көрсеткенде бірінші түрін былайша көрсетуге болады: , екінші түрін былайша көрсетуге болады: .

Дауыстылар гармонды дыбыс, бірақ шуылдан таза емес; дауыссыздар шуыл дыбыс, бірақ гармоннан таза емес. Мысалы: **А** мен **Ы** бір-бірінен басқа бола тұрып, екеуі бір-біріне жақын; Себебі екеуі де гармонды. Гармонды не гармонсыз дегеніміз дыбыстың бір қалыпқа түсуі не түспеуі.

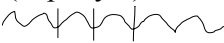

Құлаққа естілгенде дыбыстар жалаң күйінде емес, көп заттардың қозғалысының жинағынан шыққан, белгілі бір тәртіппен қайта формаланған дыбыстардың қосындысы ретінде естіледі. Бұны схемамен көрсеткенде былай болады:

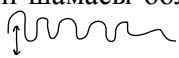
№1 схема: $+$. Демек ашшылық, қоңырлығы бірдей, бірақ күші екі еселенген екі дыбыстың қосындысы қатты айтылады да, алысқа естіледі.

№2 схема $+$ толқындар қарама-қарсы келіп, күші де, жиілігі де бірдейлескен кезде, бірін-бірі жоқ қылады (асылы, екінші толқынды «қарама-қарсы» деп атаған жөн секілді).

Қозғалыстың қаншалықты шапшаңдығына қарай дыбыстың түрі өзгереді. Қозғаушы күштің әлді-әлсіздігіне қарай да дыбыстың түрі өзгереді. Толқынның жиілігі мен сиректігіне қарай да дыбыстың түрі өзгереді. Бұлар дыбыс түрін жасайды.

Дыбысты таратушы жағдайдың түрі көп, сондықтан дыбыс түрі де көп. Бұның өзі қозғалыс жағдайының көптігін білдіреді.

Толқын деген не? Нәрсе бөлшектерінің біресе жиналып, біресе сиреуі (таралуы) толқын туғызады. Толқынның жиілігіне мысал: (ашшы дауыс, әйел даусы); Толқынның сиректігіне мысал: (бұл қоңыр дауыс).

Суға тас тастасаң, су жайылады, дөңгеленеді, толқын осыдан пайда болады. Суға үлкен не кішкене тас тастағаныңа қарай толқын күші де түрліше болады. Толқын жасаушы күштің шамасы – толқын шамасы болады. Толқынның құлашы (орысша амплитудасы) \rightarrow

Толқын күші ашшы дауысты пайда қылады (высота голоса).

Қозғалыстың қандай түрі толқын туғызады? Толқынның белгілі түрде қайталап отыратыны бар (периодический). Ол бір қалыпқа соғып отырады. Қайталап кездесіп отырады (арба

дөңгелегіне қыстырылған зат). Периодты қозғалыстағы толқын тудыру үшін белгілі күш, белгілі өлшеу, белгілі уақыт керек.

Жоғарыда дыбысты таратушы жағдай туралы айттық. Толқынның төңірегі, толқынның қандай нәрсе арқылы өтетіндігі немесе оны қоршаған орта дыбыстың анық-қанығын, жетіліп-жетілмеу жағдайын белгілейді. Дыбыстың ашшы болуы мен қоңыр болуы толқынның жиілігі мен сиректігінен, қозғалушы нәрсенің қандай екендігінен (мысалы, домбыра шегінің жуан, жіңішкелігінен, пернесінің аз, көптігінен) болады.

Домбыра бармақпен баспай (пернені) шертсе, ішек аз қозғалады, ішекті орта жерінен басса, екі есе көп қозғалады, ашшы дауыс шығады.

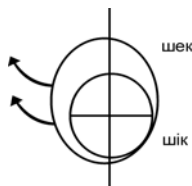
Күшті мен ашшының айырмасы: – мысал

Әлсіз бен қоңырды айыру керек: берілмеген

Құлаш ұзындығы

Дауыстың күші

(громкость)

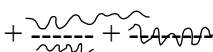
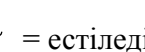

Дыбыстың жалаң түрінен басқа бұлардың қосынды түрі бар. Шынында «ф» деген бір дыбыстың өзі әлденеше дыбыстан құралған. Құлаққа естілген дыбыстың бәрі дерлік қосынды жалаң емес. Дауыс құрамының (состав) түрлілігіне қарап, тембріне қарап, кімнің даусы екендігін қараңғыда тұрып-ақ танимыз. Қобыз бен скрипка тембрі екі басқа. Сондықтан дауыстары да екі басқа.

Күші мынадай бір дыбысты алайық — — — — }

ашшылығы мынадай бір дыбысты алайық, осы екеуінің қосындысынан үшінші бір дыбыс естіледі, ал жоғарыдағы екі графадағы екі дыбыстың екеуі де естілмейді. Мысалы, мына екі түрлі дыбыстан:

+ --- = естіледі

+ + = естіледі

Дауыстың естілуінен көп нәрсені білуге болады: жерді бұрғылау арқылы, жерде қандай металл барлығын білеміз; эхолот арқылы теңіздің тереңдігін білеміз; атылған зеңбірек даусының қайдан шыққанына қарап, қаншалықты қашықтықта екендігін

білеміз; мотор даусына қарап, машинаның қай жері бүлінгенін білеміз; Акустикасына қарап, аудиторияны қалай салу керектігін білеміз. Қосынды дыбыстар арасындағы біреуі әрі күшті, әрі гармонды болса, бөтендері оған өз бояуын береді. Дыбыстың тембрі де осы бояу. Күші де, ашшылығы да бірдей екі адамның дауыстарын айырып, тануымыз әлгі бояушы дыбыстардың қызметіне байланысты.

Ескерту: Орта мектептің 8-класына арналған физика оқулығының акустика бөлімін қараңыз.

ДЫБЫСТАРДЫҢ БӨЛІНУІ

(таптастырылуы)

Дыбыстар дегеніміз бір-біріне таяу тұрған, тұтасынан жатқан бір нәрсе. Біз оларды үнінің көптігіне, аздығына немесе жоқтығына қарап дауысты, сонор, үнді (дауыссыз, үнсіз) дауыссыз деп бөліп қарастырамыз. Бөлінудегі объект қалпын сақтап, әріптерді бүтін көрсетсек, мынадай тәртіппен тізіледі:

Д-ы (нағыз дауысты), **С-р** үнді / **Д-з** үнсіз / **Д-з**(нағыз дауыссыз).

Бұлардың арасын пышақ кескендей айыру қиын, өйткені сонордың бірқатары дауыстыға жақын (**v, j**), бірқатары дауыссызға жақын. Жоғарыдағыша бөлуіміз сан тәртібінің бір-бірінің жақындығы сияқты. Мысалы, екі саны бір жағынан 1-ге жақын, екінші жағынан 3-ке жақын, дыбыстар да солай. Сондықтан санды тәртібін сақтамақ болғанда 3, 1, 4, 2, 5 деп жазбайтынымыз сияқты, дыбысты да ішкі тәртібін сақтап жазамыз. Шындыққа жақын болғандықтан, осы жолды сонор тобына да қабылдап отырмыз.

Дыбыстарды таптастырғанда екі дауысты, екі сонор, екі дауыссыздардың бір буында сыйыспайтынын да ескердік.

* * *

Сөз ішіндегі дыбыстардың бәрін өзгерту шарт емес, біреуі өзгерсе де өзге сөз болады. Мысалы, *мал, шал* деген екі

сөздің ұйқастығы **м, ш** дыбыстардан басқаларының бірдей болғандығынан. **М, ш** бөлек дыбыс дейміз. Олар сөздің мағынасын өзгертті, басқа дыбыстарды өзгерткен жоқ. Сөз бөлшектерінің дыбыстары бірдей болса, мағынасы да бірдей (көбінесе) болмақ. Оларды сөз алқасынан танымыз. Дыбысы бір болғанмен мағынасы басқа болса, не мағынасы бір болғанмен дыбыстары басқа болса, ол бір сөз болмайды. Мысалы: *ат* – жылқы, *ат* – есім, *ат* – етістік; *адам* – *кісі*. Алғашқы мысалдағы «а» сөздерінің дыбысы бірдей де, мағынасы басқа, соңғы мысалдағы «адам» мен «кісі» сөздерінің мағыналары бірдей де, дыбысталуы басқаша.

Бір дыбысы басқа болса, мағына артық не кем болып өзгереді. Олай болмай-ақ дыбыстардың тізілу тәртібі басқа болса, сөздер бірінен-бірі басқаша болады. Мысалы, «*семсер*» деген сөздегі дыбыстар саны – 6, сапасы – 4. Бізде сапасы әртүрлі болатын дыбыстың арнаулы саны бар. Дауыссыздар созымды, созымсыз болады.

к, т, к, п	ш, с
б, ғ, г, д	ж, з

Бір дыбысты айтқанда ауыз мүшелерінің қай жері қай жеріне тисе, дыбыстың шығатын жері сол дейміз.

дыбыстар	көмей дыбыс	ерін дыбыс	тіс дыбыс
қатаң (үнсіз)	ң, к	п	т, с, ш
ұяң (үнді)	ғ, г	б	д, ж, з

Ауыз мүшелері бір-біріне жабысып ашылса, *жабысыңқы дауыссыз дыбыс* болады. Ауыз мүшелері біріне-бірі жабыспай, жуысып кетсе, *жуысыңқы дауыссыз* дейміз.

«С» сыбырлап сөйлегенде де анық естіледі, «ш» ысқырып сыбыс берген дыбысқа ұқсайды. Оларды сыбыр/сыбыс деуіміз сол. Жабысыңқының бәрі созымсыз, жуысыңқының бәрі созымды.

(**v, j** ~~~). **j**-дің жасалу түрі, шығатын жері «**i**»-мен, «**e**»-мен бірдей, тек «**j**»-де тіл мен таңдай бір-біріне жуысыңқырайды. **V**-да **j**-ден гөрі екі ерін жуысыңқырайды. Дауыссыздар толқын дірілінен пайда болады.

Жасалу түрі дегеніміз айналмалы (**р, ң, л, н, м**), тура (**v, j**) жолды болады.

Сонор не шала дауысты (не плавный)

Шығатын орындары		Ерін		Тіс		Таңдай		Көмей	
				күрек	азу				
Шығатын жолы	ауыз	V			л	j	p		
	мұрын		м	н					ң
жасалу түрі		ту-ра	айнал-малы	тура	айнал-малы	ту-ра	айнал-малы	ту-ра	айнал-малы

ФОНЕТИКА

Фонетика – дыбыс жайындағы ілім деу дұрыс емес. Өйткені ол дыбыс біткеннің бәрін қарамайды. Ал фонетика сөз дыбыстарын қарайды деушілердің пікірі дұрыс сияқты, бірақ ол да жүз процент дұрыс емес. Себебі дыбыстың ұзын, қысқасы бар, ерін арасын алыс-жақын қоюы бар, дыбыстың әні бар, «жоқ» дегенді таңдай қағып білдіру бар, т.б. Бірақ фонетика мұның бәрін қарамайды. Енді қалай? Фонетика тілдің дыбысты пайдалану техникасын қарайды.

Дыбыс сөз үшін жасалмаған, ол бұрыннан (әлимақтан) бар. Қурай сыбызғы болу үшін өспейді, сия да жазу үшін шыққан жоқ. Барлық халықтың дыбысты пайдалануы бірдей емес. Бір тіл дыбыстың жуан-жіңішкелігін пайдаланады. Соның өзінде де әртүрлі: өте жіңішкесін не орташасын пайдаланады. Бір халық пайдаланғанды екіншісі де пайдаланады («Ә» бізде де, немісте де, ағылшында да бар. **f ف** -лер де мысал болады). Біздің «жол» дегенімізді шуваштар уул (бұндағы екі у-дың бірі жуан, екіншісі жіңішке естіледі) дейді. Біздің **ый**-дегеніміз орыста да болған (**ы = ъj**; олардың **ъ** белгісі бұрын біздің осы күнгі **у** мен **ы** дыбыстарымызды білдірген). Дауыссыздың үндесуі бізде де, орыста да бар. Бұл әдет бірде бір-біріне ұқсауы, енді бірде ұқсамауы мүмкін. Яфет тілінде үнді [үнсіздер(дің)] аралық дыбысы бар. Кей елде **ә** таза айтылады, кейде мұрыннан шығады. Дыбыстар **ғалам, ғалам, ғалым** болып та пайдаланылады. Дыбыстар екі сөзді айыру үшін, сөз құрау үшін керек. Дыбыстардың жалпы мақсаты бір (Тымақ – түрлі, бірақ мақсаты бір болады).

Бүгін де Телжан келді (Телжан да бүгін келді). **Мантық** (логика) үшін бізде кейде шылау сөздер де қолданылады (*да*). Дыбыстарды әр елдің түрліше пайдалануы бүгінгіше бірігу жағдайы болмағанынан. Қазақ тілінің фонетикасы дегеніміз – қазақ тілінің дыбысты пайдалану техникасы. Сықылық (сықылықтау) дыбыс жүйесіне кірмейді.

Ән

Ән дыбыс басындағы зат емес, буын басындағы зат. Сондықтан әр буын жіңішке де, жуан да, ашшы да, қоңыр да, созылып та, қысқа да айтыла алады.

Әнді тіл біткеннің бәрі пайдаланады. Бірақ түрліше (пайдаланады). Бір сөздің мағына нышанын (оттенок) білдіру үшін, көңіл райын (настроение) білдіру үшін т.б; бұйрықтар бір-бірінен әнімен айырылады (*отыр, тұр*). Мұны бұрмалау да бар: күліп сөйлеп, істеп жүріп, іштей ренжу бар; ренжіген болып жүріп, іштей қуануы бар. Дұшпан ниеттілер әнді осылай пайдаланады. Ән Қытайда фонема орнына жүреді. «**Ма**» қытайша – ағаш, шиша, жылқы деген үш сөзді білдіреді. Ол мағыналарды «*ма*» сөзінің үш түрлі әнмен айтылуына қарап айырамыз. Олардың айтылулары: қоңыр+ашшы; қоңыр+қоңыр; ашшы+қоңыр; ашшы+ашшы болып келеді. Біз «*ал*» деген сөзді сыбырлап айтсақ та, дауыстап айтсақ та бәрібір бір мағынада қолданамыз. Африкада боспен (бушмен) деген халықта составы (құрамы) дыбыстарының тәртібі де бірдей бір лебзді сыбырлап айтса, бір мағына білдіреді; дауыстап айтса, екінші мағына береді. Демек, біз бұдан әр тілдің әнді пайдалануы да түрліше болатынын аңғарамыз.

Тілдің музыкалық оформленіесі (әуені) ортақ. Сондықтан басқа халықтың тіліне түсінбесек те, сөз әуенінің қайғылылығын, не қуаныштылығын сезінеміз. Тіл-тілге ортақ ән де бар, әр тілдің өзіне меншікті басыбайлы әні де болады. Бір нәрсе сұрағанда дауыс 5 тон көтеріледі. Қабат ноқат (қос нүкте) интонациясы мен жай ноқат интонациясы бір емес; сұрау (өтіну), бұйыру, қайғыру, таңдану – бәрі де ән арқылы білінеді. Айқындауышпен айқындалғыштың жапсарын жаба айтамыз; баяндауыш есім болғанда бастауышпен екеуінің жапсарын аша айтамыз. Анықта-

уыш пен анықталғыш қатар тұрғанда, басым екпін анықтауышта болады. Мысалы, *ақ қар, көк мұз* (Абай).

Демек, сөз музыкасын халық сөйлеу синтаксисіне де пайдаланады. Мәселен, **қар төсеніп, мұз жастанып** дегенде де екпін *қар, мұз* сөздеріне түсіп тұр. Дауыстылар – әнші дыбыстар. Оларда мелодия жағы жақын. Халық буын ішінде әннің барлығын пайдаланған сияқты оның тіл құрамында жоқтығын да пайдаланады. Мысалы, *бала-ақ; бала ақ*.

Біз сөз мағынасын түрлендіргенде де ырғақты пайдаланамыз. Сөздің сөз екендігін ғана түсініп қоймаймыз, оның әні арқылы басқа мүмкіндіктерін түсінеміз. Мәселен, жеку үшін. Бұл соңғы мағына нышанын морфология тәсілімен білдіру мүмкін емес. Сондықтан қырғыз, түрікпен, якут, араб жұрттары дыбыстың ұзақ не қысқа айтылуын тіл заңына сәйкес мағына нышанын білдіру үшін қолданады. Біз бұл ретте тек біріндеген сөздерді ғана кәдеге жаратамыз. Мысалы, *бала-ақ > бала/қ*.

Бала мен *бала-/қ* – осы екі сөз балаға көңілі тынғанда айтылады. Бірақ соңғысының (ұзынының) мағынасы басқашарак, оны біз лексикадан да, морфологиядан да айыра алмаймыз, тек сөздің музыкасынан ғана айырамыз. Бұндай мағына нышандары (әндер) графикадан көріне бермейді. Дауыстылар – ән. Бұлар өзгергіш. Бұрынғы кездегі рөлі белгілі. Төмендегі тіркестен түрліше мағына шығуы әнге ғана байланысты, яғни түрлілігінен. Мысалы,

дауысты

к + е + л + м + а + ғ + а + м + б + е + т

дауысты дыбысты

н

ң

дауысты

п

ң

Мұны түрлендіруге де болады:

Көл маған бет;

Кел, маған бет;

Жуан-жіңішкелікті пайдалану да түрлі-түрлі болады. Мысалы, бірде жуан, бірде жіңішке болып келетін дыбыстар орыста да, бізде де, шувашта да бар, бірақ солардың өзі әртүрлі: орыстың жуан **л** дыбысынан біздің жуан **л**-мыз жуанырақ, орыстың

жіңішке л дыбысынан біздің жіңішке л-мыз жіңішкерек. Біз жуан-жіңішкелікті былай белгілеп отырмыз: жуан естілетін «л», жіңішке естілетін «л».

Біз дауыстының да, дауыссыздың да ұзындығын (*таштид*) фонема ретінде пайдаланбаймыз. Бір дыбыстың бір жерде ұзын, екінші жерде қысқа айтылуы кездесе берсе (бірен-сарандық болмаса), екі сөзді бір-бірінен айырса фонема дер едік. – *Оның әлі келмеді*, – деген бір сөйлемді екі түрлі түсінуге болады: 1. Ол адамың осы уақытқа дейін келмеді; 2. Ол адамның қолынан (арабша бір сөз бар) келмеді. Осы екі мағынаны ән арқылы (басымдығына қарап) ғана айырамыз.

Мәселен, «*Адам көркі – шүберек*», дегенде (*көрігі* емес), «*Ұстаның көрігі*», – дегенде (*көркі* емес), екі «*көрікті*» айырып тұрған нәрсе – олардың әні. Ал *бөрік – бөркі* десең де, *бөрігі* десең де олардың мағыналары өзгермейді. Өйткені көрік сияқты бөріктің мағынасын шатастыратын сыңары (лебіздесі) жоқ. Бұл сияқтылар фонемаға сүйенгендіктен емес, орыстың «*стоит*» және «*стоит*» дегендері сықылды бір нәрсе. Біз «*қазақ халығы*» демей, «*қазақ халқы*» деп бір-ақ түрлі әнмен айтамыз.

Буын

Буынның бұрынғы анықтамасы (определениесі) физиологиялық еді. Онда: «Өкпедегі ауа ағысы ауыздан үздік-үздік болып шығады, содан бірнеше дыбыс пайда болады», – делінетін. Бұл әрине дұрыс. Бірақ біз доктор емеспіз ғой, мұның (буынның) тілге не керегі (қатысы) бар, соны қарауымыз керек емес пе?

Буынға мағынаның керегі жоқ. Буын тілден бұрын пайда болған. Әуелі *до, ре, ми* т.б. әуендерді шығарып алып, әнді содан кейін шығармағанымыз секілді, адам баласы әуелі ән шығарып, кейін сол *до, ре, ми*-лерді әннің керегіне жаратқан. Буын мен тілдің арақатысы да сондай. Н.Маррдың айтуынша, адам баласы алдымен дыбыстаған, бірақ ол тіл үшін емес. Үй салу үшін әуелі керпіш соғып үйренгендік – дағдысы бізді: дыбыс – буын үшін, буын – сөз үшін жасалған деп үйренуге (түсінуге) бейімдеген.

Бұрын буынды не үшін қолданған?

Би мен ән жұмысты (еңбекті) ұйымдастыру үшін шыққан. Келе-келе ән, би ритмдерін дін де пайдаланған. Буын да содан шыққан. Ән мен буын (арабша бір сөз бар) органик бір зат; ритм мен әнді буыннан ажыратып алуға болмайды. Буын – айтылуы жағынан бір бүтін (самостоятельно-акустический целый), әріп ондай емес. Әр буын жіңішке де, жуан да, қоңыр да, ашшы да, ұзын да, қысқа да айтыла алады. Буын жазуда емес, айтуда бой көрсетеді. Жазуда әріп пен сөз ғана мағына құрайды (басым болады). Жазудан буын іздеу, ән іздеу – надандық. Аудиторияда дәріс оқығанда біз жиі-жиі сөйлейміз, ал митингіде (жиындарда) олай емес, сөзді бөліп-бөліп сөйлейміз. Біз қазір буынды да осыған пайдаланамыз:

- Буын көбінесе бірнеше фонемадан құралады, сондықтан оны «фонемалар синтаксисі» деуге де болады;

- Ритм (ырғақ) дегеніміз белгілі бір сөзде сөз бөлшектерін қайталап, **симметрия** жасау;

- Буын түрліше айтылады: біреулері алабөлек күшті естіледі, мұны **эксператорное ударение** дейді (Шынында, дыбыс күшінің басымы – еңтігу деуге де болады).

- Бір буында сиыспайтын әріптер: екі дауысты, екі сонор, екі дауыссыз қатар тұра алмайды. Әйтсе де, әр елдің тілінде буын әртүрлі болады.

Мысалы, абхаз елінде тек ашық буын ғана бар.

Маррдың айтуынша, бұрынғы замандарда буын құрамы мынадай болған:

1. Сал: тіл// дауыссыз + дауысты + ауыз жолды сонор;
2. Бер: еріндік дауыссыз + дауысты + ауыз жолды сонор;
3. Йон: тіл// дауыссыз+дауысты+ мұрын жолды сонор;
4. Рош: сонор + дауысты + тіл// дауыссыз.

Сөздердің жақындығы

Еріндік дауыссыз дыбыстардың бірін-бірі ауыстыра беретіндігін **жап, жабыл, жамыл, жауып** деген мысалдардан да көреміз.

- «**Жақтас**» пен «**жауластың**» мағынасы бір болған: **жақтас** – ұйғыр тілінің нормасы бойынша, **жаулас** қыпшақ тілінің нормасы бойынша қалыптасқан.

- *Тау, тағ, ту; суық, сұғық,**, *су, сау* сөздері де бір түбірден өрбіген.

- *Жақын, жуық (ық – қосымша); жабыс, жуыс, жұғыс* – бәрі бір түбір.

- *Азақ* (қыпшақ тілінің нормасы, қазақшасы – **аяқ**). Біздің «*ез*» дегендегі -з «*ер*» дегендегі -**р р** дыбысының өзгерімі. Ер ізіне түсу: *із=ей; ей+ер=ейер=ер*. Осы күні *ер* деп те, *ез* деп те айтамыз.

- *Ыңыршақ – ыңғыршақ.*

- *Магна, мән, мағана, мәні, мәніс, мәнісі,**.*

Кейде тәуелді сөз тәуелсіздік қатарында алынады да, бұрынғы тәуелдік жалғаудың үстіне тағы бір жамама тәуелдік пайда болады: *отаға-сы – отағасысы, қайсы – қайсысы.*

- *Саз = сар (сарын); сесней қатты (сес=дыбыс); сарын* – моңғол тілінің нормасы, олар *өгізді өгір* дейді, *саз* – түрікше, түрік тілінің нормасы.

- *йадақ = аяқ (қара азақ.)*

- *қар + на = пышақпен жарып жіберу.* Бұрын **о**-дан **ұ**, **ү**-дан **ы** пайда болған;

қыр + на; қар > құр > қыр.

- *қыр + на = жону, қыру / қырқу / қырышу.*

- *қыр + қыру (қырғыш), қырқу (қырықтық).*

Ескерту: Сөздердің этимологиясын табу үшін оның ішіндегі дауыстыларды алып тастау керек.

Грузин «*мама*» дегенді «*әке*» деп түсінеді.

Қар моңғолша *қол* деген сөз. Күш, бұз, қирату, кесетін, тесетін заттардың бәрі де (құралдар) *қол* сөзімен байланысты.

Біздегі *айт* деген сөз шағатай тілінде *ай* болып айтылады, соңғы **т** – өзгелік етістің жұрнағы (үстеуі). *Айық* (салық) – *айтатын* (нәрсе).

Қайтар, қайыр сөздерінің бұрынғы түбірі – *қай*.

«*Өлтір*» бұрын өзгелік етіс болған, бүгінгі (қазіргі) нормасы бойынша, *өлдір* болар еді.

Еміз – әуелде *емгіз*.

* Анықталмаған сөздер. – *Е.Ж.*

** Анықталмаған сөздер.

Ол + сол: о + со = осы.

Шағаламақ = балаламақ (бала-шаға), демек, татарша (қырым татары тілінде) семантика жағынан бір сөз.

Қадақ (қада) – шеге;

Құтты болсын – құттымышты ындыр йұрт (жұрт) – үй.

йренә сиына – еріне сиына (күйеуіне сүйкеліп жанасуы болуы керек).

Кездік пышақ = кес деген сөз.

Жау жұмыр: жау = йағ (май).

Жау қазын: қазын сөзінің соңындағы **н** дыбысы мен *егін* сөзінің соңындағы **н** дыбысы бір.

Өбу = емдеу: өп = ем (бұрынғыда түкірудің ем екендігін ескеру қажет).

Сеп = су + ла; түкіру, сүймек – себмек (түрікше)

Целовать: мұның негізі де емдеу – целевная трава.

Кәрі-құртаң: құртақ – құртқа (кемпір).

Есік=ауыз үй: бұл екеуінің бір-біріне жақындығы бар, қалайша?

Ұмай, құдай, ұма = май.

«Ана – құдай» – «еміз»-ден шыққан.

Парсыша: мән = «мен»; қарлұқша: мен; орысша: меня.

Түріктердің «ер ұғлан», «қыз ұғлан» деуіне қарағанда *«ұғлан»* деген сөз бұрын *бала* мағынасында болуы керек.

Үрік/қорық: бұл екі сөздің түбірі бір болуы керек: (өйткені) сөз басында үрік дегендегі ү-ден бұрын бір дыбыс болған; к мен к бұрын бір фонема, осы күнге дейін ғ – шаларда (бұл сөз танылмады) бір фонема.

Баһа: (𐰇𐰢𐰽) деген парсының сөзін батыстағы қазақ (осы сөзді батыстан алғандар) *баға* дейді. Ал Орта Азия арқылы алған қазақ елі *бәсі* дейді.

Қайтпаңыз деген сөзді *қаймаң* деушілер де бар.

Дөңгелек – төбе – тау («дөң» сөзінің де бұған қатынасы болуы керек).

Көз – күн (бұрын).

Қол – су – әйел – бір нәрсенің бір беті.

й = г; шүй (татарша) = *шеге* (қазақша).

ҚОСЫМШАЛАР ТАРИХЫНА

Оқып дегендегі **п** әуел баста **мен** деген көмектес септіктен шыққан. «**Мен**» – жалғау ғой, сондықтан **п** қосымшасын да жалғау ретінде қарау керек тәрізді.

Ата-еркек; «атан» дегендегі соңғы **н** не? *Инген = ене*. Ұйғырлар ұрғашы сиырды *енгек* дейді. Сонда *in + ген* дегендегі «**ін**» не? «**ген**» не? басқа бір ретте (Маррша) «**кен**» дегендегі **к** түсіп қалып, «**ен**» қалған дейді. Бұл «**ен**» *инген* дегендегі «**ін**» буынына қатысты ма, жоқ па, араларында байланыс бар ма? Сондай-ақ **кен** түбіріндегі **к** дыбысын буын құрамынан түсіп қалатын (сусымалы) **ғ, г** дыбыстарының қатаң варианты есебінде көрсеткен. Бұны қалай түсіну керек?!

Тәуелдік «ы» бұрынғы замандағы *ол* есімдігінен жасалған: соңғы **л** дыбысы уақыт өте келе түсіп қалып, жалғыз «**о**» дыбысы қалған. Сөздің соңғы буынында келгенде **о** дыбысының өз қалпын сақтап тұра алмайтындығы белгілі. Бұған қазіргі *ыштан* сөзінің бір кездері *ish+тон* деген екі түбірден біріккендігі де дәлел бола алады. Бұнда соңғы **тон** буынының «**о**» дыбысы «**а**» болып өзгергені секілді, тәуелдік жалғауына айналған «**о**» дыбысы да «**ы**» болып әлсіреген. Осы заңдылық бойынша *ол + сол* деген есімдіктер кірігіп барып біріккенде, соңғы **л** дыбыстары түсіп қалып, *о + со* болған да, сөз соңындағы «**о**» езулік «**ы**» дыбысы болып қалыптасқан. Еріншіл дауыстылардың аяқ буынында сақталып тұра алмауына көне түркілік «*йағмұр*» сөзінің қазақ тілінде *жаңбыр* болып айтылатындығы да (**ү > ы**) дәлел бола алады.

Ілік жалғауы: **-ның = ны + ң**. Мұндағы алғашқы **н** қосымшасы бір кездегі табыс жалғауының көрсеткіші. Ол бұрын «*не*» деген сұрау болған, демек табыстық мәндегі «*не?*» Бұл сұрау пассив мағынада тұрып, зат ұғымын берген. Зат болған соң сөйлем ішінде оның пассив мәнде тұратыны белгілі. Соңғы **ң** тәуелдік жалғауының екінші жағы болуы да мүмкін [...].

Конец-тің (көмектестің ?! мен – менен) соңындағы «**ен**» – кішірейту.

-**Да** жалғауы: «*да*» – «*тағы*» сөзінен қысқарған. *Тағы = ру = бала*. «*Ұру*» (*ұрық*) да, *бала* да адамдар арасындағы дәнекер болған; **-да** жалғауы да сөйлемдегі мүшелер арасындағы дәнекер «**да**» – парсыша *бала* деген сөз.

3. *Егіз* дегендегі **з** коллективті білдіреді. *Жалғыз (жалқы)*.

Мен: *Менен – мелен – меллен – бір + ле + ин*. Мұндағы **ін** бұрын инструментальный (көмектес) падеж болған. *Қолма қол* деген күрделі сөздегі **ма** бұрынғы **мен**. *Йадағын = аяқпен*.

Жіктеу. Бұл – есімге тура жалғанады, етістікке тура жалғанбайды; демек ол алғашқыда септікке ұқсап келіп, кейін жік жалғауы болып кетуі мүмкін. Мысалы, *келіп = келубан (келіпін); «барған»*.

Мен, мі; (менім?)

= кес: *айлан – әйленкес; = кес –* парсының үстеуі (жұрнағы); парсыша – *کاش*. Мысалы, *арба – кеш, пайда – кес*.

= **лан:** Бұл әрі **көптік**, әрі **белгілік** көрсеткіші.

Жекелік. Бұл әрі бірлік (даралық), әрі белгісіздік.

«*Мынау*» деген сөздің соңында қазірде «у» бар. Ол «у» бұрын = **қу / = ку, = ғу / = гу** деген қосымша болған.

«*Масақ*» сөзінің **мас** түбірі *бас* деген сөзден өзгерген (**м/б**) сөздің соңындағы **=ақ** – қосымша, кішірейту қосымшасы.

Құрлы (ғұрлы) қосалқысы деген сөз.

Жапсыр: *жап + с + ыр (жабыстыр)*.

Алмалы (қ) дегенді ұйғырлар *алмалық* дейді.

Грамматика нені қарайды, қандай пәндерден құралады?

Лингвистика оны нендей ғылым деп жүр? Қазақ халқынан бұрын да талай жыл жасап, әлденеше жүз жыл бұрын туып, өзінің қандай ғылым екенін білмейтін пән бар. Осы өзі бар, бірақ не екендігін білмей, қарайтын мәселесінің көлемін білмей, басқа пәндерден іргесін аша алмай: психология адамның жанын қарайтын ғылым делініп келеді (көбінесе). Осы күнгі рух психика мағынасында болмай, барып тұрған мистика, спиритизм – жан деп келді. Қазірде де маңдайын түзеп алды деуге болмайды. Бірақ диалектикалық материализм әдісін ұстағаннан бері жүріп өткен жолындағы бұлтарыстарын білу үшін, өткендегі тарихына қарау керек болды. Тарих пәнінің өзі де қоғамның шын тарихы деп нені түсіну керектігін білмей келді. Осындай тұйыққа тірелудің себебін іздегенде буржуазия ғалымдары ғылым дағдарысының барлығы грамматика жайындағы жоғарыдағы сұраққа жауап таба алмағандықтан деп білді.

Грамматика өз алдына ғылым деп танылған соң және ол бірнеше ғылымдардан құралып пайда болған деп білгесін, алдымен грамматикаға кіретін ғылымдардың бәріне ортақ жалпы қасиетін ашып алу керек еді; әрі мұның бәрін де осы жалпы қасиет желісімен матастырып, өзара біріктіріп басын қосу керек еді; сондай-ақ тіл ғылымының басқа тарауларымен грамматика пәндерінің арасында қандай айырмашылық барын ашу керек еді. Буржуазия тіл ғылымы өскен сайын бұл шешілмеді, қайта шиеленісе берді.

Грамматика = фонетика + морфлогия – синтаксис деу салт болып кетті. Бұның өзі ежелгі гректерден, тағы басқалардан қалған бұрынғы әдет болатын. Бұл үшін тілдің басқа тарауларынан айырып алып, бірін-біріне қосқанда табан тірері не екенін буржуазия ғалымдары білмейтін еді. Бұл жай табиғи құбылыс болатын-ды. Өйткені ол дәуір тіл ғылымының өспеген кезі еді. Сондықтан ғалымдар грамматиканы логиканың бір тарауы деп түсінетін; басқа ілімдерден бөлектелмеген соң, оның ішкі жіктері де ашылмаған болатын.

Лингвистиканың өзіне сай зерттеу әдісі туып, ғылым болғаны XIX ғасырдың басынан, үнді-европа тіл ғылымы шыққаннан кейін ғана еді. Алайда мұның да ескіше жолмен жүруі көбірек болды, соның бірі грамматика мәселесі. Ол кезде ескі көзқарастарға әлі тиісті баға берілген жоқ еді. Үнді-европалықтар жақын тілдер арасындағы дыбыс өзгешелігін қараумен болды. Сөйтіп, үнді-европа тілі ғылыми грамматиканың салыстырма түрін шығарды. Бұл сол тұстағы ғылымның ең көрнекті табысы болғанымен, шын мәнінде мұнысы салыстырмалы грамматика емес, фонетика еді. Негізінде фонетика ол замандағы ғылым үшін тексеру объектісі болмай, етікшінің бізі сияқты іс құралы ғана болатын. Фонетикаға айрықша көңіл бөлудің себебі де сондықтан еді. Ғалымдар XIX ғасырдың соңғы жартысындағы техникалық прогресті сөйлеу дыбыстарының құбылысын тексеруге пайдаланады: олар дыбыстың физиологиясын, акустикасын қалдырмай зерттеді. Экспериментал фонетика көмекші ғылым да жасап шығарды, яғни бір дыбыстың түрлі жерде түрліше естілетінін, тіпті құлақ сезбейтін дыбыстардың да болатынын ашты. Бірақ фонетиканы лингвистиканың басқа бөлімдерінен бөліп қарағаннан кейін олардың еңбектері далаға кетті деуге болады; дыбысты адам баласы әлденеше түрлендіріп айтатындықтан, оның үдесіне жете алмады.

XIX ғасырда жаратылыс ғылымы ілгеріледі; оларды зерттеуге түрлі метод қолданылды. Объектив әдісімен іс істеу тілшілерге де жұқты. Бұрын тіл логика негізді әдіспен зерттелетін еді (сағызша созыла беретін белгілі өлшеуге келмей, көбіне субъектив жорамалға сүйенетін). Табиғат ғылымдарынша нақты ғылыми әдістермен, дәлдеп өлшеуге келетін әдістермен зерттеу керек деп фонетиканы экспериментке айналдырған болса, кейін осы фонетикада өзін-өзі ақтаған техницизм әдісі грамматиканың басқа тарауларына да жарайды деген көзқарас туды; морфология мен синтаксисті логикалық зерттеуден құтқармақ болып, бұған да объектив критерий іздей бастады. Бірақ (грамматикалық құрылымдардың) сыртқы белгілеріне сүйенуден формализм туды. Сөйтіп морфология жеке сөздердің формасын, синтаксис сөз тіркестерінің формасын тексеретін ғылым деп танылды. Бұл екеуін жалпы тіл формасы жайындағы ғылым деп танып, бұрынғы грамматика деген атақты осыған берді. Сонда «Грамматика нені қарайтын ғылым» болып шықты? Демек, басқа тараудан бөлініп, грамматика форманы қарайтын зат болып шықты; лексикология, семантика, фонетика сияқтылар бұл өлшеуге келмейтін болғандықтан, грамматикадан бөлек ғылым болып қалып, грамматика дегеніміз тек морфология мен синтаксис болып саналды. Синтаксистің өзі де бұрынғы ұғымдағы сөйлем жүйесін тексеретін синтаксис емес, сөйлем болып құрылсын мейлі, немесе жәй әшейін сөз тіркестері болсын мейлі, әйтеуір тіркескен сөздердің тіркесу формасын қарайтын ғана ғылым болды.

Сөйлем дегеніміз бұрын логика сөйлеміне, психология коммуникациясына тура келетін, сөзбен айтылған лебіз болатын (аяқталған ойды білдіретін сөздер). Формалистер «ой» десе-ақ зірк ете қалатын болды («ғылыми» өлшемнен шығып кетпек қой). Формалистер: «Сөйлем ойда болса болар, бірақ сөзде болмайды», – дейді. Мәселен, Петерсон: «Кісі жақсы» мен «жақсы кісінің» айырмасы жоқ, тең мағыналы тіркес дейді. Шындығында, бұлардың біреуі сөйлем де, енді біреуі сөйлем емес қой. Бірақ аталған ғалым баяндалатын ойдың аяқталғанына немесе аяқталмағанына қарамай, тіркескен сөздердің байланысына ғана қараған (Мағынаны мүлде жауып қоятындарын осы ғалымдардың басқалары ультра-формалист деп атайды). Орыстағы мұның геройы – Петерсон (У – П – С). Бұл ғалымдардың бірқатары (орташа формалистері) сөйлемді түгел жоғалтып

жібермей, «сөйлем – сөз тіркесінің бір түрі; мұның да формал белгісі бар, ол белгі – дыбыс заңы (интонация)» дейді*. Бұлар да синтаксисті сөйлем жайындағы ғылым демей, сөздердің тіркесу формасын қарайтын ғылым дейді. Сөйлем сол тіркестердің түрі ғана болып табылады. Бұл идеяның геройы орыста – Пешковский.

Форманы жүйелі түрде ұсынушы батыста Фердинанд де Соссюр, Ресейде академик Фортунатов болды. Ресей лингвистері бұл жөнінде алда келеді. Петерсон, Пешковский – өрбінділер (солардан өрбігендер). Грамматистердің сынына фонетика толмаған соң, оны грамматикадан шығарып тастаған.

Формашылар методологиясының тірегі – үнді-европашылардың салыстырмалы жолы еді. Сөйте тұра олар фонетиканы грамматикаға кіргізбей, өзі мініп отырған бұтағын өзі кескен Қожаға ұсаған. Сөздеріміз жалаңаш қалмау үшін Пешковскийді сөйлетейік: «Грамматиканың жеке сөздердің формаларын зерттейтін бөлімі морфология болады», «Грамматиканың сөз тіркестерінің формаларын зерттейтін бөлімі синтаксис болады»...

Сонда грамматиканың өзі тіл формаларын тексеретін тіл ғылымының бөлімі болып шығады.

Тіл ғылымының басқа бөлімдері дегеніміз: 1. Фонетика (дыбыстар жайындағы ілім); 2. Семасиология – сөздердің мағынасы жайындағы ілім (грамматикалық мағыналары еместері); 3. Лексикология – сөздер жайындағы ілім (тілдің сөз байлығы).

Әдетте тілдің дыбысын сөздің грамматикалық құрамынан бөлек зерттеу (чередование мәселесінде), формаларды өздерін құрастырып тұрған дыбыстан бөлек зерттеу мүмкін емес болғандықтан, фонетиканы грамматикаға кіргізе тексерген. Қара: Пешковский. Орыс тілінің ғылыми синтаксисі. Мәскеу, 1934 жыл, 4 басылуы, 34-бет.

Осы пікір әлі де үстемдік етуде. Шапионың орта мектепке арналған стабил оқымдығында: «Грамматика нендей ғылым?» деген сұрауға былай деп жауап береді: «Грамматика екі тараудан құралады, оның бірі – морфология да, екіншісі – синтаксис. Ал әдетте, грамматиканың жанына дыбыс жүйесін – фонетиканы да қосып қояды».

РСФСР-дың осы күнгі Оқу халық комиссариатының жоғары дәрежелі педагогикалық мектепке арнап шығарған тіл ғылымының (пәнінің) програмында грамматиканы: «морфология

* Сөз емес пе (Ш. Х. С.).

мен синтаксистен құралатын ғылым» дейді, фонетиканы бөліп алып, баяғы Ф. де Соссюрдің екі бөлген ізімен «фонетика және фонология» деп екіге айырған. Мұнда да фонетиканы грамматиканың тарауы деп танымай, грамматиканың қанжығасындағы нәрсе деп қараған.

Шапирос бірде мағынашыл, бірде формашыл. Ол эклектизм жолымен кетеді. Грамматика жөніндегі бұл пікір орныққанымен, тіл ғылымының бірауыздан шығарған тұжырымы емес, басқа да пікірлер бар: проф. Богородицкий (үнді-европа тілдерінің ғалымы, грамматика мәселесінде психологизм ағымын қолдаушы) «Орыс тілінің жалпы курсы» деген кітабында (Қазан, 1913 жыл, 4-басылуы, 4-5-6-беттер) грамматиканың нені қарайтынын, нендей пәндерден құралатынын айта келіп, былай дейді: «Грамматика тіл ілімінің бір тарауы. Ол үш тараудан (бөлімнен) құралады – фонетика, морфология, синтаксис». Сөйтіп фонетиканы грамматиканың бірінші бөлімі дейді. Грамматиканың составын (құрамын) ашады, бірақ ол пәндер арасындағы ортақ қасиеттерді айтпайды; грамматикаға қосылмайтын басқа тараулардың (лексикология) қандай айырмасы барын атамайды. Оның түсініктерінде грамматика нендей ғылым? дегенге жауап жоқ, қандай тараулардан құралады дегенге ғана жауап бар.

Тағы бір пікір: Фердинанд де Соссюрдің (Швейцария французы, атақты білімпаз) айтуынша, грамматика тілдің бір дәуірдегі қалпын бейнелейді, екінші сөзбен айтқанда, Ф. де Соссюрдің статика лингвистика дейтіні осы грамматика. Сондықтан тарихи грамматика болуы мүмкін емес дейді. Тілдің бір дәуірдегі қалпын баяндайтын болғандықтан, тіл қалпының ішіне тілдің сөздігі де кіретін болғандықтан, Ф. де Соссюр лексикологияны да грамматиканың бір тарауы дейді (Ф. де Соссюр. «Жалпы лингвистиканың курсы», орысша аудармасы. Мәскеу, 1933 жыл, 129-130-131-беттер). Бұл кісі фонетиканы грамматикаға қоспайды, бірақ жаңадан бір тарау қосады. Осы негізбен конкрет грамматика жасап берген жоқ, шәкірттері де оны істеген жоқ. Бірақ Карцевский «Орыс тілінің пысықтауыш курсы» дегенді осы негізде құрмақ болды, басқа грамматикадан ол да өзгеше болып шықпады. Ф. де Соссюрдың бұл әрекетінен іс шығар емес болды, себебі ол былай дейді: «Тілдің бір дәуірдегі қалпын көрсетіп тұрған білгірлердің бәрі де не синтагма теориясына, не ассоциация теориясына табан тірей білулері керек еді. Қазір-ақ бұрынғы грамматика бөлімдерін осы екі группаға (топқа) айыруға

болады. Сөз өзгерту құбылысы – бұл сөйлеушінің санасындағы ассоциация; сөз өзгерту ассоциация грамматикасына жатады; екінші жағынан, ең көп таралған ұғым бойынша сөз тіркестерінің теориясы деп аталатын синтаксиске, синтагматикаға да қарайды. Себебі сөз тіркестері қашан да болса ең кем болғанда екі бөлшекті ілгерілі-кейінді орналастыру болып шығады. Синтагматика құбылысының барлығы бірдей синтаксиске қатысты болмайды, бірақ синтаксис құбылыстарының бәрі де синтагматикаға жатады» (Жоғарыдағы кітаптың 131-беті).

Сөйтіп Ф. де Соссюр сөз өзгерту құбылыстарын синтаксис құбылыстарынан бөлек қарағысы келеді, бұл екеуін грамматиканың екі бөлімі дегісі келеді, демек, бұдан іс шықпайды, өйткені сөз өзгерту құбылыстары деген синтаксистің кәдесін өтеу үшін бір сөзбен екінші сөзді байланыстыру үшін жұмсайтын тілдің амалдары ғана.

Жоғарыдағы сұрауға үш түрлі көзқарас барын білдік:

1. Формашылдар: грамматика екі пәннен құралады, бұған фонетика кірмейді, лексикология да кірмейді.

2. Психологистер: грамматика үш пәннен құралады, бұған фонетика кіреді, лексикология кірмейді.

3. Ф. де Соссюр: грамматика үш пәннен құралады, бұған фонетика кірмейді, лексикология кіреді.

Бұл грамматиканың қандай пәндерден құралатындығы жайындағы пікір. Ал грамматиканың нендей пән екендігіне келсек, бұның жауабы алғашқы сұраудың жауабынан да гөрі алашұбар:

1. Формашылдар: грамматика тілдің формасын зерттейді.

2. Психологистер: (Богородицкий) бұл сұрауға жауап бермейді, білмейді.

3. Ф. де Соссюр: грамматика тілдің бір дәуірдегі күйін түгел баяндайды.

Шапиро грамматиканың құрамын формашылдарша түсіндіреді, оның қандай пән екендігіне келгенде тілдің құрылысын қарайтын ғылым дейді, мұнысында (бұл қисында) фонетика болмай шығады; материалсыз құрылыс бола ма?

Шапиро құрылыс теориясын Маррдан алған, бірақ нендей құрылыс екендігін өзі де түсінбеген, сондықтан дыбыстарды шығарып тастаған; грамматика морфология мен синтаксистен құралады, бұған дыбыс кірмейді деген қисынды ол формашылдардан алған.

Шапироның пайымдаулары жоғарыдағы ағымдардың біреуі-нікі де емес, өзінікі де емес, қойыртпақ.

Ал жоғарыдағы формашылдарға келсек, олар тіл құрылысына лексикологияны да кіргізген, сөйте тұрып, грамматиканы өз алдына көрсеткен (бұлардың қойыртпағы тым қою).

Міне, сөйтіп бір сабаға құйылған пікір жоқ. Ал грамматика – бар ілім, осы, жазушысы бар, бірақ сұрауға жауап жоқ. Бұл парадокс сияқты нәрсе. Бірақ амал қайсы, хал осындай!

12 февраль, 1937 жыл

Грамматика тараулары жайындағы жоғарыда айтылғандарға толықтыру есебінде мына төмендегі таблицаны береміз.

<p>А. Тіл ғылымының таза өзі</p>	<p>а) грамматика – әдебиет тілінің де, халық тілінің де грамматикасы; бұларды әрі осы күнгі қалпы жағынан әрі тарихи даму жағынан қараймыз.</p> <p>б) лексикология немесе сөздік. Сөздерді және олардың мағынасын (әдебиет тілінің де, халық тілінің де) бұлардың осы күнгі қалпын да бұрынғы жазба түрін де қарайды.</p>	<p>1. Фонетика 2. Морфология (әрі мағына жағынан, әрі форма жағынан) 3. Синтаксис</p> <div style="border: 1px solid black; height: 20px; width: 100%; margin-top: 10px;"></div>
<p>Б. Тіл ғылымының колданылуы</p>	<p>а) мәдениет тарихы мәселелерінде; б) оқыту-педагогика істерінде.</p>	

Ескерту: Синтаксис – абстракт.

Сұраулар:

1. Лексиканы неге грамматика демейміз?
2. Ана үшеуін неге грамматика дейміз? (Үшеуі дегені фонетика, морфология, синтаксис болуы керек).
3. Грек заманынан (Александровскийден бері бұл үшеуін сол заманның өзінде неге грамматика деп атаған, олар логика жолымен жүруші еді ғой?)
4. Тіл ғылымының басқа тарауларын грамматика демеуіміздің себебі не? Грамматика Айса тумастан 200 жыл бұрын деседі, дұрыс па?

ГРАММАТИКА ДЕГЕН НЕ?

(Шолу)

Мына менің қолымдағы зат – бор. Онымен жазуға болады. Ол қара тақтаға ақ болып жұғады. Ал, *бор* деген сөз осы зат жөнінен мағлұмат беруші атау. Мұнда екі элемент бар: біреуі – субъект, екіншісі – предикат. Латынның суб+ъектум сөзі қазақша бастауыш, орысша подлежащее деп аталады.

Бұл оның сөйлемдегі атқаратын қызметіне қарай берілген атауы. Басқаша айтқанда, бастауыш – істі істеуші, ал латынның *предикат сөзі* орысша – *сказуемое*, қазақша – *баяндауыш*. Латынның *субстанция* деген сөзі суб – зат; *станция* – сипаттылығы, өз беттілігі бар зат немесе соның мәні – *сущность*. Сонда субстанция = негіз = предмет. Мұның аты – есім = *существительное*, *субстантив*.

Объект = істелуші; ол латынның об + ъектум. Сөйлемдегі мүшелер осы екі топтың, яғни субъект мен предикаттың біріне жатады. Мұндай сөйлем *психологическое предложение* деп аталады. Ол заманда тіл білімі логика шылауында болған. Сондықтан сөйлем мүшелерін бастауыш, баяндауыш деп атаған. Бұлайша тану – Аристотельден қалған логик жол. Орыстардың *подлежащее*, *сказуемое* дегендері де сол логиктердің термині. Біз соларды әлі күнге пайдаланып келе жатырмыз. Бірақ кейде терминдік атау ескіден қалған сөз болғанымен, оны тұтынатын ғылым өсіп, жаңа мәнге ауысып кететінін есте ұстауымыз қажет.

XIX ғасырда табиғат ғылымдарының, техниканың өсуі тіл іліміне де мықтап әсер етті. Математика, физика саласындағы нақтылы танымдар сияқты тіл құбылыстарын білуге де дәл өлшеуіштер керек деген көзқарастар қалыптасты. Шындығында, бұл дұрыс емес еді. Ашығын айтқанда, мұның өзі тілді объектив жолмен тексерем деп барып, жаңылысу болатын. Осы қателіктің нәтижесінде формализм ағымы келіп шықты. Сол қисынға сүйеніп, орыстар барлық сөздерді сыртқы тұлғасына қарап таптастыратын болды; оларша сөз септелсе, есім болады, жіктелсе, етістік болады, түрлі родтық белгіге айналдыруға көнсе, сын болады деген.

Формалистердің көрнекті өкілдері швейцарияда Ф. де Соссюр болса, Ресейде Фортунатов еді. Ал осы формашылардың өзі

екі түрлі болатын: әсіре формашылар =ультро формалист; орташа формалист-умеренний формалист, болмаса экзист.

Акад. Самойлович түрік грамматикасын формал жолға салды (танымы формаға негізделді); Петерсон сырттан оқитын орыс кітабын осы жолмен жазды. Формашыларша фонетика грамматикаға кірмейді. Мысалы: *оқимын* деген бір сөзде объектік те, субъектік те, предикаттық та элементтер бар; бұл – пәлсәфә жағы. Шынында, сөз біткеннің бәрі де адам үшін объект. Солай бола тұрып адамның өзі де бір-біріне объект те, субъект те бола алады. Себебі адам көп және бұрынғы тұрмыс оларды бір-біріне сондай қатынасқа келтірген. Сөйлемдегі сөздердің бір-біріне объект те, субъект те болуы осындай тарихи шарттастыққа (историческая обусловленность) байланысты.

Атрибут: өз беттілігі жоқ, тек қана біреудің меншікті белгісі.

Объект – өзінен тыс деген сөз. Тақырып – субъект, сол тақырыпқа қатысты нәрсе – объект. Суб – заттың көзге көрінбей тұратын мәні; станция – сол заттың көрінісі*.

1. Фердинанд де Соссюр.

Тіл болу үшін уақыт пен орынның бір болуы шарт. Мысалы, біз қазақ тілі жөнінде айтатын болсақ, белгілі бір территориядағы белгілі бір жылдарда тіршілік еткен белгілі бір халықтың нақты тілі жайында айтқан боламыз. Өйткені тіл бас-аяғы шектеулі бір ғана заманда жасалмақ емес, ол талай замандарды басынан өткереді. Тілді синхроника (син – біргелік, хроника – заман) жолымен тексеру деген сөз бірнеше замандардың нәтижесін бір заманға әкеліп, сәйкестігін қарау болып табылады. Ал бір замандағы тіл фактісін қосып (жинақтап) айтсақ, онда грамматика болады...

Историческая грамматика деген болмайды-мыс. Өйткені барлық замандарға лайықты грамматика жоқ. Бір тілдің лексика арқылы білдіретін ұғымын екінші тіл грамматика арқылы білдіреді.

Диахроника. Тілдің жеке фактілерін аламыз да, мысалы, осы күнгі адамшылық деген сөз бұрын адамшалық болған, келе-келе

* Осы терминдердің арабша баламалары да берілген, бірақ біз оны жазбадық, кейіннен толықтыра кетпекшіміз. – *Е.Ж., М.М.*

-ша өзгеріп, -шы тұлғасына айналған; орыстың *день* деген сөзі бұрын *дин* болған, *сон* деген сөзі бұрын *сын* деген сөз болған десек, яғни заманды қуалай тексерсек, диахроническое языкознание болады. Бірақ жеке сөздердің тарихын тексеру дегеніміз барлық сөздердің тарихын тексеру деген сөз емес (Диа = меж, аралық; хроник = заман).

Ф. де Соссюрдің айтуынша, фонетика, морфология, синтаксис дегендерді жинап тастап, синтагма реті, ассоциация реті деген «ретті» (қатарды) алуымыз керек; өйткені буынды айтқанда болсын, сөзді, сөйлемді, сөйлеуді айтқанда болсын, оларды бірінен соң бірін тізіп айтамыз. Бұл – синтагма (құрау), дәлірек айтқанда синтагма қатары. Бұларды айтқанда, әуелі біреуі (сөздің дыбыстары: **с, ө, з**), кейін өз тәртібімен қалғандары айтылады. Демек, бұдан синтагмалық қатардың уақытқа байланыстылығы көрінеді. Мұның үстіне бұл тізбектегі объектілердің орындарын ауыстыруға да болмайды. Бұл айтылғандар – морфемдерден бастап, сөйлеуге дейінгі элементтердің тізбегі синтагма қатары болып табылады.

Ал ассоциация қатарына келсек, оның түзілісі мынадай.

№ 1		№ 2	
Ағаш	қа	Ағаш	тың
Есік	ке	Ағаш	ым
Адам	ға	Баласы	ның
Боры	на	Бала	ы

Міне, осы кестеден әртүрлі сөздің аяғына қосылған қосымшаның бірлігін, бір түрде екендігін көреміз, әртүрлі қосымша таңдауда «ағаш» сөздерінің бірыңғайлылығын сеземіз. Осы сезуіміз қайталай-қайталай келгенде, ақырында бұлардың арасында белгілі бір ассоциация пайда болады. Осылайша талдай келіп Ф. де Соссюр синтаксисті синтагма деп атайды, бірақ оның синтагмасы синтаксис емес болып шығады. Менің өз түсінуімше, бұл қисын бойынша осы күнгі морфология дегеніміз ассоциация қатары болып шығады.

Ф. де Соссюрдің тілге көзқарасы

Бұл – тіл білімінде әлеуметтік бағыт ұстаған әйгілі Женева мектебі деген көрнекті мектептің адамы. Ф. де Соссюр «синхроническое языкознание» деген бағыттың негізін салған ғалым. Аталған бағыт тілдің бір дәуірдегі қалпын ғана қарайды. Осы идеяға берілген ғалым әр заманда тіл жүйесі әр басқа болады деген жаңсақ көзқараста болады. Оның қателігі тілді еш уақыт өзгермейтін қатып қалған зат деген түсініктен туған. Соның нәтижесінде тілтану ілімі «статическое языкознание» деген жаңадан жолға түседі. Статика – *станция* деген сөз. Бұл көзқарас бойынша тілдің болмысы көлденеңнен (горизонталь) қарастырылмай, тігінен, яғни өн бойын қуалай (вертикаль) зерттелуі тиіс. Мәселен, етістік категориясын замандарды қуалай зерттеуге болады. Мұны «диахроническое языкознание» дейді. Алдыңғысын, яғни синхронды белгілерді грамматика деп қараған. Қазіргі қазақ тілінің барлық құрамды бөлшектерін – дыбысты, морфологияны грамматика тексереді деп білген. Оның грамматика тарауына лексикология да кіреді, өйткені бір кезеңдегі тіл болған соң лексиканы да қамту қажет деп есептеген. Соңғы диахроникалық тіл білімін грамматикадан басқа деп түсіндіреді. Сонымен, Ф. де Соссюр грамматиканың құрамын фонетика, морфология, синтаксис, лексика тараулары деп белгілеген. Демек, ол біздің морфологияға кіреді деген категорияларымызды синтаксиске кіреді деп, ал синтаксиске кіреді деген объектілерімізді морфологияға (сарфқа) кіреді деуі де мүмкін. Мысалы: *Мен оқушымын* деген тіркестің құрамындағы *мен = мын* дейтін есімдіктердің біріншісін айтқанда, екіншісін айтпай немесе екіншісін айтқанда, біріншісін айтпай қоюға болатыны мәлім. Осы ілгері-кейінділікті Ф. де Соссюр *синтагма* дейді де, бірінші мен екіншіні қосып, синтагма тізбегі деп атайды. Сөйтіп Ф. де Соссюрдің синтагмасы дыбыс болсын, басқа болсын, қайсысы бұрын, қайсысы соң келу тәртібін қарайды. Жоғарыдағы тіркестің екінші сыңарындағы сөз мүшелерінің орналасуын синтагма тізбегі деп түсіндіре отырып, оқушымын дегендегі морфемдердің тәртібін бұзбасақ қана ол дұрыс ұғым береді, әйтпесе сөз болмай шығады, не басқа сөзге айналып кетеді. Демек, мағынасын дұрыс

беру үшін әуелі «о» дыбысын, одан кейін «қ», одан соң «у» дыбысын, тағысын тағыларды айту керек.

Содан әрі «мен де оқушымын» деген мысал келтіріп, оны ассоциация қатары деп түсіндіреді. Өйткені бұлайша тіркескен сөз тәртібінің де өз мағынасы бар деп қарайды. Сөйтіп, морфология мен синтаксистің еншілерін бөлгенде, «мын», «мен» элементтеріне қатысты пікір білдіреді, яғни оларды морфологияның қарайтын объектісі дейді, ал сол сөз бөлшектерінің ілгерліктейінді тіркесуін синтаксистің объектісіне жатқызып, олардың мағына жағын лексика қарайды деп түйеді. Шынында, «мын» жалғауы оқушы сөзін «мен» есімдігіне байлап тұр, сондықтан бұл элементтер синтаксистік қатынасқа түскен. Соның нәтижесінде мағыналық тұтастыққа ие болған, ал мағына мен форманы өзара ұштастырмай бөлек қарау формашылдық болып табылады. Қысқасы, Ф. де Соссюрдің көзқарасы динамикалы емес, қатып қалған догма, динамика өзгерісті білдіреді, динамикалық көзқарас та даму, өзгеру үстінде болады.

Ф. де Соссюрдің бір шәкірті осы мәселелерге арнап кітап шығарды, бірақ ол да жарытып ештеңе айта алмады.

Нағыз формашылар (ультра) сөз тіркесін ғана сөйлем дейді. А.М.Пешковский: «Сөйлем әрі сөз тіркестері», – дейді.

А.В.Богородицкий (логик) фонетика, морфология, синтаксис – үшеуі грамматикаға кіреді деген, бірақ неге олай екендігін түсіндірмеген.

Буржуазия тіл мамандары проязык (ата тіл) тұсындағы тіл мен осы күнгі тіл бір; о заманда да жіктеулер, септеулер болған, қазірде де бар; тіл әлмисақтан бері бар, оның түрлі формалары да сол кезден басталады. Тек кейіннен ағылшын тілінде еркектік-ұрғашылық родтар жоқ болып кеткен дейді. Олай болғанда тіл өспейтін, ілгерілемейтін болып шығады. Бұл қисынның терістігі де осында. Буржуазия тіл ғалымдары тілдің бұрынғы қалпын да білмейді.

Марр және грамматика

Н.Я.Марр грамматика жасамағанымен, бұл салада да, басқа мәселелер жөнінен де кесек-кесек пікір тастап кетті. Ол: «Грамматика тілдің құрылысын қарайды» деген, сондай-ақ «грамматика –

стройка» деген де сөзі бар. Оның айтуынша, морфология – синтаксистің техникасы болса, фонетика – морфологияның материалы. Синтаксис түпкі мақсатты көздесе, морфология оның қызметін атқарады, фонетика да сондай. Бұлардың арасында тығыз байланыс бар. Маррдан бұрынғылар бұл үшеуін бөлек белгілеп, (түстеп) араларындағы байланысты аспаған болатын. Олар фонетика – дыбыс жайындағы ғылым деп өте шығатын.

Грамматика категориясының тіл дамуы тарихында қалай пайда болғанын ашқан – Н.Я.Марр. Оның айтуынша, грамматика категориясының әр тарамы әр заманда қалыптасқан. Ерте дәуірдегі тіл грамматикалық категорияларға бөлінбеген; ым тілі мен сөз тілі аралас болған; есімдер, яғни зат атаулары аталған, ал етістік ұғымдарын ыммен білдірген. Бұрынғы кезде сөз мағынасы қимылмен орындалғаны (түсіндірілгені) осы күнгі сөздердің бірқатар семантикалық мазмұнынан көрінеді. «Сөз» – шақыру деген сөз, «зов», зовут – шақырып жатыр.

Егер есім болмаса, етістік те болмас еді, бірлік пен көптік ұғымдары да солай. Коллектив (ұжым) меншігінен соң есім категориясында жіктеу пайда болған, етістіктің жіктелетіндігі де соған байланысты.

«*Ат аунаған жерде түк қалады*» деген сөз бар. Тарих артқыларға белгі тастап отырады. Марр – археолог, этнолог ретінде жансыз заттарды да сөйлеткен. Ол сабленің (сәлде?) жылан образды болуын тапқан. Морфология лексиканың, фонетиканың, синтаксистің техникасын қарайды; фонетика синтаксистің, лексиканың, морфологияның техникасын қарайды деген пікір айтқан.

Қ. Ж. Өткен бір сабақта лексиканы грамматикаға кірмейді деуіміздің себебі не? Олай дейтініміз грамматика даяр нәрсені қарамайды, ал лексика – даяр материал. Тіл (өзіне керектің) даярын, даяр емесін біледі, сөз мүшелерін біледі, ал біз солардан құрап аламыз. (Алматыдан үй салатын екі мекемені мысалға келтіреді). Демек, лексика бұрыннан дербес сөз болып, даяр болып тұрған соң грамматикаға кірмейді.

Әріп материалы әзір.

Буын материалы әзір.

Сөз материалы әзір.

Шылау таптың материалы әзір.

Сөйлем проектісі, материалы әзір (жалаңы болсын, жайылмасы болсын).

Грамматика сөз құраудың (речь) техникасын, әдісін қарайды.

Морфология лексиканың керегін, синтаксистің керегін құрайды. Осы екеуінің керегін құрайтын морфология, екінші сөзбен айтқанда, сөз бұйымының жасалу техникасын қарайды; сөз материалының түр сипатын қарайды.

Фонетика синтаксис пен морфологияға және лексикаға керек; осы үшеуінің қызметін атқарады (**аз** – **ас** мысалынан лексиканың керегін өтегенін білеміз; **ат** пен + **ет** сөздеріне жалғанғандар қандай тұлғада болып келеді, соны қарайды); фонетика дыбыстардың ұстасу амалын қарайды, демек, морфологияның міндетін қарайды, фонетика синтаксисті де қарайды (*бара алмады* деген екі сөздің жапсарын жаба айтудан бір түрлі, аша айтудан екінші түрлі синтаксистік тіркес (мағына) пайда болады; осылай айтқанда оның бір мүше екендігі, не екі мүше екендігі белгілі болады. Сөздердің жапсарын жаба айту мен аша айту – синтаксистік қасиетін тану болып табылады).

Морфо = форма (морфо – грек сөзі, форма – латын сөзі).

Фонема бір сөзді екінші сөзден айыру үшін керек. Айыруға жарағандықтан оны бұйым дейміз. Фонема дыбыстың ұсақ элементтерінен жасалады. Бір дыбыстың өзі түбір құрамында фонема болып, қосымшада фонема болмайтындығын да ескеруіміз керек.

Лексика *етік*, *етікші* сөздерінің қалай жасалғанын қарайды. Сондықтан ол грамматикаға да кірмейді, тек даяр материалды ғана қарайды. Тегінде, материалдың сыр-сипатын қарайтын ілім – технология; сондықтан сөз жасау технологиясын қарайтын ілімді грамматика десе де болар еді.

Грамматика процесті қарайды. Екінші түрлі айтқанда, морфология – қызметші; ол лексиканың қызметшісі болғандықтан, түбірлер тудырады (үш негізді еске ал); синтаксистің қызметшісі болғандықтан – жалғау, жалғауыштықты қарайды.

Морфология морфемдерді қарайды (морфем – сөз мүшесі); морфем дегеннен гөрі лексема деген жақсы. Морфемдер (лексема) синтаксисі – сөз.

Грамматика бұл терминнің мәнісі түрлі сөздердің жақын-алыстығын тергей, әр тобына белгілі форма тағатын, сөздер ауылуы қонғанда, оларға тиісті орын сайлап беретін ғылым саласы дегенді білдіреді. Сөздің грамматикалық мағынасы дегеніміз сөз бен сөздің арасындағы осы жуықтықты көрсететін жағы. Сондықтан сөз бен аталған заттардың, құбылыстардың ұқсастығын осы грамматикадан білеміз. Мысалы, *темір*, *ағаш* дегендер конкрет заттар, сөзде (тіл ішінде) бұл екеуі ылғи бірөңкей формаланады, сөйлем ішінде бірөңкей қалыпта болады, зат есімнің тонын киеді. Басқа сөз таптары да солай.

Демек, грамматиканың арқасында сөздердің жақындығын да біліп отырмыз. (Қ.Жұбанов коммуникацияны түсіндіргенде алдымен осыларды айтқан).

Этимология әр сөздің тарихын қарайды. (*Айлан – әйлеңкес* = кес парсының қосымшасы). *Арбакеш*, *пайдакес* дегендегі **кес** те осы кес. Осы: – *ол* + *сол* деген екі сөзден құралған. Мұндағы «**о**» = *ол*, «**с**» = *сол*.

Грамматиканы кім, қалай жазған

И.Я. Яковлев әуелі синтаксисті, одан соң морфологияны, одан кейін дыбыстарды баяндау тәртібімен жазған. Олай жазу себебі тіл категорияларының сол ретпен пайда болғандығынан емес, ол тек үнді-европа ғалымдарының бөркін теріс айналдырып кигендігі ғана болатын.

А.Б. Шапиро әуелі сөйлем, одан кейін дыбыс, одан кейін сөзді баяндау тәртібімен жазған. Қырым татарлары да осы жолмен жүрген.

(Қ.Жұбанов фонетикадан бастап жазған. Себебі ол фонетиканы етікшінің бізі сияқты қару етіп пайдаланған).

Тіл бірлігі неден?

Тіл бір адам үшін керек емес, тіл – жеке адам үшін жасалған нәрсе. Тіл деген не? дегенде алдымен осыны ескеру керек.

Бір тілмен сөйлесу үшін адамдар бір-бірімен аралас болуы керек, істес болуы керек. Мұндай бір топтың бәрі бір тілді емес, бір цехтағы адамдар да түрлі-түрлі тілмен сөйлейді. Сондықтан істес болу, бірге болу дегеннің өзі де жеткіліксіз. Тіл бірігу үшін бір мезгілдік топ құру емес, ұзақ замандар бойы бірге болу керек.

Біздің бірөңкей қазақша сөйлеуіміз неліктен? Ол атамыз бір болғандықтан емес. Ата-тегі түрліше болса да бір тілде сөйлейтіндер аз емес. Мысалы, Анатолиға, Америкаға қожа болып отырған, көп нәсілден құралған құранды келімсектер бір тілде сөйлесе, түп нәсілі бір еврейлер әртүрлі тілде сөйлейді. Тілдің бірлігіне дін де себеп бола алмайды. Тілі, тегі бір бола тұрып, адамдардың кескіні бір-біріне ұқсамау, басқа болуы да мүмкін. Мысалы: татар тілдес, әзірбайжан тілдес көптеген халықтардың түрлері ұқсас емес.

Сонымен, тіл бірлігі неден? Адам – қоғамның үйіншігі емес, ұжым. Мұны ескеру қажет. Үнді-европа тіл мамандары әртүрлі халықтардың тілінің бір болуы себебін олардың тегі (нәсілі) бір болғандықтан деп түсіндіреді. Әуелдегі біртұтас тілдер келе-келе бөлінген деп біледі. Шындығында, тілдің бірлігі халықтардың тарихының бірлігінен, нәсіл бірлігінен емес. Үнді-европашылдардың айтуынша, орыс, парсы, иран, үнді жұрттары бір атадан тарапты-мыс. Тіл жақындығын өтірік демейміз. Ол рас. Мәселен, поляк, серб, бұлғар тілдері орыс тіліне жақын.

Дүниеде таза тіл жоқ. Бір біз емес, барлық халықтың тілі солай (қамтама = ...). Корейде жылқыны мал дейді, арабта да мал, бізде де солай, орыста да *мерин*, т.б. тілдерде *морен*, *мар* болулары түрліше жорылады. Арабтың *мән* деген сөзі, орыстың *меня* дегені, қазақтың *мен*, өңге түркілердегі *бән*, *біз*, *бәрі* дегендерді айырып тастау қиын.

ТІЛ ДЕГЕН НЕ?

Зат пен құбылысқа тағылған аттардың қалай пайда болуы мен олардың мағыналарының өршуі

Грек пәлсәпәшыларының арасында тілдің шығуы жөнінен түрлі ағымдар болған:

1) Бір зат пен сол затты атайтын сөз арасында байланыс бар (қарқылдаған құсты қарға деп атаған) дегендей алжастықтар туған (Руссо). Былайша тілді жаратылыс құбылысы деп түсіну қате болатын (сатыр-сұтыр, жылжу...). Ал ағаш бізде бір түрлі, немісте екінші түрлі емес қой, жоғарыдағы қисынның қателігі де осы. Сөз (атау) еліктеуден туған десек, адам пассив болады, бұл – бір; еліктеу ерте дәуірде адамдардың қолынан келмеген, бұл – екі.

2) Кейбір философтардың айтуынша, әр затқа шартты түрде ат қойған. Мысалы, *«мынаны ағаш дейік!»* деп, өзара ағаш атына келіскен (Аристотель). Мұны кейін Руссо мен Мейер де қуаттады (Мұның қателігін көрсету үшін қызық бір мысал – *«Тоқал қатынның (ешкінің) тойы»*).

Алайда алдыңғы топтағы пәлсәпәшылар бұған келіспейді. Бұл дұрыс болса, қоңырау, сурет, музыкалар да тіл болар еді ғой; сиырдың атын өзгертіп қоя берер едік қой, – дейді. Ал соңғы топтағылар: «Бір заттың атын жеке адам қоймайды, группа (топ) болып қояды; бір қойылып қалған соң ол атты өзгертпейді», – деп дәлелдейді. Бұл орайда *құдайдан мүйіз сұрап, құлағынан айырылған ешкінің* әңгімесін ескерген жөн. Қазіргі кезде буржуазия ғалымдары осы Аристотель жолында.

Дұрысы – ауызекі тілге қарағанда жазуда шарттылық бар. Біздің әріптерімізді өзгертуіміз де содан. Бұл аз ұшыраса да болмай тұрмайтын шара.

* * *

Бұл мәселені білу үшін тарихи шолу керек.

Құбылыс – көп, сөз – аз.

Орыста *қой* сөзінің баламасы жоқ. Олардың *овца* дегені – саулық, *баран* дегені – қошқар. Орысша *корова* – сауын сиыр;

рогатый скот – мүйізді мал; *толстый* дегені бірде – жуан, бірде – қалың; *лошадь* – жылқы; бірақ *ат*, *байтал*, *айғыр* емес.

Ал біздің *ісек*, *тұсақ*, *құнан*, *құнажын*, *дөнен*, *дөнежін* деген сөздеріміз басқаларда жоқ. Қазақ *синий*, *голубой*, *зеленый* деген түстердің бәрін *көк* дейді. Адайларда, арабтарда түйе түлігінің аттары көп; Еділ, Каспий (Атырау) бойының қазақтары балық түрлерінің аттарын көп біледі. Демек, қолданылмаған затқа ат жоқ.

Халықтардың тұрмыс қалпы түрлі-түрлі болған соң, олардың әр затқа қоятын аттары да түрлі-түрлі. Тіл ұзақ заман жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты.

Бір сөз мағынасының кеңейіп тарауы

Бұрын «*алақанның ауданындай*» деп, *аудан* сөзін конкрет орында қолданбайтын едік (*үй ауданы...*). Қазір *аудан* сөзі *әкімшілік*, *территория* дегенді білдіреді. Бұл мағынаның шақталғанына мысал.

Қатын деген сөз ерте замандарда ханның әйелдеріне ғана арналған атау болған, кейін келе ханның уәзірлерінің әйелдерін де солай деп атаған, ақыр соңында байға тиген барлық әйелдерді *қатын* деп атап кеткен.

Микро-космический период

(*Кішкене космос дәуірі; кішкене дүние дәуірі*)

Адам баласының табиғатында әуелі басқаны біліп алып, өзін кейіннен білу қасиеті бар. Мысалы: адам фотографияны танып білгеннен кейін ғана өзінің көру аппаратын (көзін) білген. Ежелгі дәуір адамдарының алдымен өзінен басқа заттарға ат қоятыны, өзін сол басқаларға ұқсата атайтыны – өз басын кіші дүние деп біліп, оны ана үлкен дүниеге ұқсатуынан болған. Осы таным тілге де әсер еткен. Мысалы, орысша *небо* – *аспан*, *неба* – *таңдай*; қазақ тіліндегі *таң* – аспан әлемінің аты, яғни жоғарғы жаққа тән қасиеттің иесі; *таңдай* – адам денесінің жоғарғы жағы.

Көз, *жүз* деген сөздер бет мағынасын білдірген; көне түркідегі *беңіз* – *бет*, *екі бет* деген ұғымды білдіреді (*беңзе* – *меңзе*). *Ай*,

күн = көз, жүз; сөз – жүз ағыз – бәрі бір мағынада болған. Бұрын сөз деген қимылды білдірген; демек, қол қимылы, бет қимылы (жүз қимылы). «Сөз» атауының «жүз» дегеннен шығуы осыған байланысты; бас – биік деген сөз. Біз биікті нұсқау үшін «таудың басы», «үйдің төбесі» дейміз.

Ал адамның басы деген қазіргі қолданыс кейіннен қалыптасқан болуы керек. «Көмей» мен «көк» сөздерінің де байланысы болуы ықтимал. (Қасымов дәптерінен): көз, жүз, ауыз деген сөздер бұрын бір сөзбен айтылған. Ай мен Күн – аспан көз (жүз – ай, күн – көз). Ай аз = ай юз (Алпаров).

Тотемизм (идеология)

Ежелгі дәуір адамдары әр заттың, нәрсенің не жақсы, не жаман иесі бар деп түсінген. Сондықтан жақсы жақтағыларды құдай, періште, пайғамбар, әулие деп атап, жаман жақтағыларды шайтан, албасты, пері (мұның да екі түрі бар) деп сенген. Алғашқы қоғамдағы адам бұларды нақты өмір сүретін нәрселер деп білген. Осы күнге дейін «ҚазПИ пәлен қылып жатыр» деуіміз бұған дәлел. Төрт түліктің пірі, қолдаушысы ретінде сиыр атасын – Ойсылқара, түйе атасы – Зеңгі баба, жылқы иесі – Қамбар ата, қой малының иесі – Шопан ата, ешкінің пірі – Шек-шек ата деп атау сол кезден қалған.

Ол заманда әйелдер құдайының аты Ұмай болған. Кейіннен сөз басындағы қысаң ұ дыбысы түсіп қалып, май деп айтылып кеткен. Қазақтың: «От ана, май ана, жарылқа!» дейтін және «Май әулие, майсыз жарылқайтын қай әулие?» – деген мақалдары да осы ұғымнан туған (Ұйғыр мақалы...).

Құт сөзінің бақыт мағынасында екені белгілі. Құт – құдай – бақыт – бұлар мағыналас. «Құтыр» деген сөздің түбірі де сол құт; соңғы -ыр үстеу (жұрнақ). Осы ұғым-түсініктерге сай адамға ат қойылған (Қасым: Мұны туғызған шаруашылық пайдасы болу керек).

Адам баласы: «әлемде бір күш бар, біз соның құралы», – деп түсінген. Ол заманда «Қойшы ән салды» дегенді әлгі күш қойшымен ән салады деп түсінгенбіз.

Дүниеге көзқарас арқылы да нәрсеге ат қойылады

Біз ол кезде дүниедегі заттың біріне пассив, екіншісіне актив деп қарағанбыз. *Рама* бұрын әйел жынысты сөз емес, пассив болған. Бұл мәселе Пайыздың кітабы деген мысалды еске түсіреді. Бұрын біз бірінші сөзді (Пайыз) актив деп ұғынғанбыз, қазір не деп ұғамыз. Қазір екінші сөзді (кітап) пассив деп ұғынғанбыз, қазір мүлік деп ұғамыз. Бұлайша түсінуіміздің өзгеріп кетуі тұрмыста «ие», «мүлік» ұғымдарының пайда болуынан. Әуелі көзқарасымызды тұрмыс өзгерткен бұрынғы сөзге жаңа мағына теліген. Әрине мұның да кері әсері бар – ол өрлемелі әсер. Аналық дәуірде женский род, аталық дәуірде мужской род пайда болған (Пайыз).

Пайыздың кітабы дегенде оның иелік мағынасы да, мүліктік мағынасы да бар дегенді түсінеміз.

Себебі: меншік тұрмысты жақында ғана басымыздан өткеріп бара жатқандығымыздан. Бұл екі сөздің бірі – производитель, енді біреуі – продукт мағынасында екендігін ұмытқанбыз. Себебі, ол мағынаны соңғы иелік мағына басып озған. Сөйтіп, ескі формаға жаңа мағына беру жолымен де тіл өрлеп отырған.

Тіл – идеологияның бірі; сондықтан оның сөздігі бұрын туған болады да, талай мағынаны ішіне алып отырады. Тілдің грамматикасы өте жай өзгереді.

Сөз – мағына. Мағынаның қалай өсетіндігін айттық.

Функциональная семантика

(Атқаратын қызметіне қарап, затқа ат тағылады)

Құбылыс көп және олар әртүрлі; бір халық оның, бір заттың бір сипатын біліп, екінші жағын білмейді; мұның үстіне біреуін көп, екіншісін аз біледі. Содан келіп атауда түрлілік, көптік туады.

Тұрмыста пайдаға асқан затқа ат қойылады немесе бір зат зиянды болса, соған ат қойылады (глобуска не деп ат қояр еді).

Киіз үйдің түндігінен жарық түседі, терезе де жарық түсіреді. Сондықтан Алтай елінде терезені *түндік* дейді. Орысша **перо**

деген сөз қауырсын емес, қаламұшты білдіреді. Себебі ол жазудың құралына айналған. Косилканы орақ деуіміз де осыдан. Демек, заттың аты оны атқаратын қызметіне қарай қойылады. Академик Марр бұл құбылысты функционал семантика деп атаған (*ит, ат, ад, ай + ақ; шырақ, шыра; кереге – стена...*); «**да**» қосымшасы «*тағы*» сөзінен қысқарған. *Тағы – ру, бала* деген сөз. *Бала* мен *ру* – адамдар арасындағы байланыс болғандығы белгілі. Демек, синтаксистегі байланыс осы айтылған тарихи байланысқа ұқсатылған (исторический обусловленный); «**да**» – парсыша *бала*.

Бүтіннің мағынасының бөлшекке көшуі

Қол – иықтан бастап саусақ басына дейінгі адам мүшесінің аты. *Шынтақ, білек, қар, саусақ* бұрын *қол* болған. Моңғол тілінде осы күнге шейін **қол** дегенді *қар* дейді (*қош* – қой, *қар* – еркек; *қошқар* – еркек қой; бұрын *қошқар, қозы* сөздері *қой* мағынасында болған).

Түрікпенде қойды *қож* дейді **ж** – *и*; *жоқ* – *йоқ*; *қож* – *қар*; **-ж** өзгеріп, **-ш** дыбысына айналуы – ассимиляция заңы; **қошақан** – *қоша* + *қан* (**қан** – кішірейту); *қоша* – қозы. Қой шаруашылығының өсуі қой атын көбейткен. Өгіз – *өк*, *әукім* – менің өгізім. *Мош-ка* – мысық; маңыз – *мағыз*; мән – *мағына*; (**ң** – **к**, **ң** – **ғ**). *Өкімет* – власть; *үкімет* – правительство.

Бөлшектің мағынасы бүтінге көшеді

Силхи – «*жал*»; бұл шуваштың сөзі (*жилхи*). Мүйіз бен сиыр деген бір сөз; *үш тұяқ* – үш мал; *бес бас* – бес адам («*жал*» бұрын жылқы деген сөз, қазір «*жал*» шуваш тілінде жылқы).

СӨЗ ӨЗГЕШЕЛІГІ МЕН СӨЗ ҚЫЗМЕТІ

Сөйлеу – хабар беру, коллективтік көрініс. Бұған ең азы екі адам қатысуы керек. Ұжым болып қатынасудың (хабарласудың) басқа да амалдары бар. Тіліміздің олардан айырмасы не? Хабар қалайша, қай жолмен беріледі?– мәселенің түйінді жері міне осы екеуі.

Біздің жоғарыда «басқа да амалдар бар» дегеніміздің мәнісі мынау: сүгрет арқылы да көп оқиғаны білдіруге болады; операның алдындағы увертюрасы да сол операда не болатындығын білдіреді; белгілі-бір сюжетті музыкамен сүйемелдеу арқылы да, үлкен ғимараттардың, мәселен, кеңестер сарайының, Мысырдағы мұнаралардың (пирамида) әшекейлері де сол құрылыстардың не екендігінен хабар береді. Өйткені ұлы ғимараттар мен пирамидалар құр үйінді тас емес, мақсат-тілекке қарай салынған нәрселер. Әр алуан дабылдар да (сигнал) мезгілді, келе жатқан жақсылық, жамандық (жаугершілік) жайларынан жұртты хабардар етеді.

Сонау Аристотельден бастап, көпке аян болған, осы күнге дейін буржуазия ғалымдары қайталап айтып келе жатқан қисын бойынша тіл дегеніміз шартты таңба ғана болып табылады. Олай болса, біз айтып отырған табиғи тілден басқа хабарласу амалдарының бәрінде тіл ретінде тануымыз керек болмай ма?!

Біз сөз етіп отырған қарым-қатынастың алдыңғы (бірінші) түрі мен соңғы (екінші) түрінің арасында хабарласу амалынан басқа ұқсастық бар ма? Иә, бар: 1) екеуінде де психологиялық қиялдаудан туған жорамал бар; біреудің өзін көрмей тұрып, бөркінен тану сықылды, енді ғана сөйлей бастаған адамға: – *Білдім-білдім, қоя зой!* – десек, әңгіме түгел айтылмай тоқтап қалады, бірақ осы түгелсіздіктен қызықтаушылық туады. Оның қызық болатындығы ізденуді қажет ететіндіктен. Бұл фактор мәселенің дұрыс-бұрысын, қайшылығын ашуға себеп болады. Оның нәтижелері, яғни хабардың екі жақты мазмұны достың да, дұшпанның да кәдесіне жарауы әбден ықтимал. «ҚазПИ» деген маңдайшадағы жазу *«осы алдыңда тұрған үй – ҚазПИ-дің үйі»* дегенді білдіреді. Демек, бұндағы сөз зат арқылы айғақталып тұр. Кітап аттары да солай. Сөйтіп тілде де (оны жұмсауда) шалалық болады. Ол – әңгіменің мазмұнын түгел айтпай, шала айту. Мұның аты –

берілуге тиісті хабардың керегін ғана айтып, керек емесін ішке бүгіп қалу. Осы шала айтылған формалар да айтушының негізгі ойымен, мақсатымен астарлас. 2) хабарласудың осы екі амалында да образдылық бар. Сол тәсіл ұқсастығының өзі хабарласудың екі жақты қасиетінің арасындағы ұқсастық болып табылады (шошқа түмсығын тығып көрсінші...).

Сөйте тұра бұл екі амалдың бірқатары санғатқа (басқаша оқылмады) жақын жағы болса, бірқатары – сөзге жақын жағы болмақ.

Бір замандарда сөз бен ым қатар жүрген кезі де болған. Есіктен қарап тұрып, біреудің атын атап алып, ымдап шақырамыз ғой. Мұның заттық жағы – сөз, етістік жағы – ым, – дейді Марр. Демек, сөз+ым=сөйлем. Сөйлем болудың шарты – сөйлеу (речь) емес. Адам сөйлегенде біртүрлі айтып, негізгі ойы басқа болуы да мүмкін. Ақылсыз адамды да «*осы кісі ақылды!*» дейтіміз де содан; үндемей сөйлесетін тәсіл де бар. Тілдің осындай табиғаты болмаса буржуазияшыл оқымыстылар сөзді біртүрлі сөйлеп, істі екінші түрлі істей алмас еді (сталиндік конституция жөнінде шет мемлекеттердің үндемей қалуы – сынаудың бір түрі).

Сонымен, тіл арқылы хабарласудың екі түрінің арасында қандай айырмашылық бар? Алдыңғы тәсіл бойынша хабарды тұтас күйінде емес, бөлшек күйінде білдіреді, ал соңғы жол мен хабарды бөлшек күйінде емес, тұтас күйінде білдіреді. Тілдің тыңдаушыны адастыру амалы осы бөлшектеу табиғатына қатысты. Л.Фейербах: «*Құдайлар сын есімдердің жинағы*» – деген.

Біз хабарласудың екі амалының **хабарласу қасиетін** алып, басқа жақтарын қоя тұрдық; олар (біз атамағандар): көркемдік, таптық, әлеуметтік мақсаттар; біз бұл мәселелерді қоя тұрып, хабарласудың тілге ғана тән жағын сөз етіп отырмыз.

Тілдің өзіндік өзгешелігі – затқа ат қою, ол аттарды бір-бірінен айыру. Мысалы: *жылқы – түйе емес, қой – сиыр емес, сиыр – жылқы емес*. Атаулардың мағынасын осылайша айыруды – **сигнификация** дейміз. Әр нәрсенің өзін жеке көрсету, даралап айту қасиетіне ие болған сөз – зат, сипат, құбылыс аттары болып қалыптасқан. Бұл аталғандар – тілдің негізгі өзгешеліктері. Тілдегі осы айтылған ат қою мүмкіншілігін **номинация** дейміз. Тілдің бұдан басқа тағы бір негізгі қызметі – хабар беру. Оның бұл өзгешелігін **коммуникация** дейміз. Оның мағынасы орысша – общение, қазақша –

қауымдасу, хабарласу дегенді білдіреді. Номинация – атау, номинат – ат, номинатив – атаушылық. Номинатив функциясы – стабил (тұрақтылық). Мысалы, өсіп тұрған ағашқа күн сайын жаңа ат қойып отырсақ, номинатив функциясына қайшы келер еді.

Қағаз деген сөз – әрі заттың аты, әрі оны басқа заттың атынан айырып атауға қажетті амалы. Демек, бұл жерде номинатив бар; сондай-ақ бұнда коммуникациялық та бар (хабарлылықтың мүшесі, яғни бөлшек). Солай бола тұра мұны қағаз сөзі біресе бүтін (номинация), екінші ретте бөлшек (коммуникация) деп бөлу қайшылық болар еді. Бұл жердегі ерекшелік мынада: тіл элементі атау қызметін өтесе, сөз болғаны; егер хабар беру қызметін өтесе, сөйлем болғаны. Бұл келтірілген екі түрлі өзгеше қасиет барлық сөздерге де тән, өйткені олар әрі номинативтік, әрі коммуникациялық қызмет атқарады. Сөздің бір басында екі функция (қызмет) болады: бірінші – хабар беру қызметі, коммуникация функциясы; екінші – таңбалау қызметі, номинатив функция не сигнификация.

Сөз хабарласу үшін керек, егер осы керекке жарамаса, ол – сөз емес. Сөйлеп хабарласқанда әр нәрсенің аттарын (номинативтерді) құрап, хабар беріледі. Осылайша номинативтерден құралмай жасалған хабар жоқ. Ат болмаса сөз де болмайды.

Номинатив сөзді бірінен-бірін айыру үшін ат қоямыз. Атты неге қоямыз? Оны заттардың өздері жоқ жерде сөз қылу үшін қоямыз. Нәрсенің, сипаттың бәрі түгел қасымызда болса, онда сөзді шығын қылмай-ақ ымдап өте шығар едік, сонымен де бірталай хабар берер едік (алқашқы адамдар, осы күнгі мылқаулар солай сөйлеседі ғой).

Зат пен оған қойылған атты тексерейік: столдың төрт аяғы бар, үсті, асты, түсі, ұзындық, қысқалығы бар; ал оған қойылған атта ондай белгілердің бірі де жоқ, тек ұғым ғана бар. Демек, сөз оймен байланысты, ал басқа белгілер жоқ. Сондай-ақ тілде заттың ұғымы бар, мәні (сущность) жоқ. Ойымызбен бір заттың өзін быт-шыт қыламыз. Сондықтан заттың саны, сипаты, аты, тағы басқалары бөлек айтылып талданады; ол заттың өзінде оның бөлшектік белгілері талданса, ол зат, зат болудан қалады. Өйткені столдың төрт аяғы, биіктігі, ұзындығы сол затпен бірге жүр.

Сөз белгілі тәртіппен тізіліп барып, хабар болады. Сөздер жеке-жеке жүреді, бірақ олар жекелік үшін жасалған емес, басқаға жанасым тауып, үйлесерлік болып жасалған. Өз басы атау болуға

жаралаған сөзді **бүтін** дейміз. Бүтін, әрине, бөлшек емес. Сөйте тұра олар құрамды бөлшек болып барып, материал болып, тұтас ой туғызатындықтан, жеке сөздерді үйлесім табушылар тобының бір бөлшегі дейміз. Бұл айтылған бүтіндік пен бөлшектілік бірінсіз-бірі өмір сүре алмайды (семасиология мен лексика бір зат, бір-ақ ілім, ол екеуін бір-бірінен айырып қарайды; лексика – сөздің денесі болса, семасиология – мағынасы)*.

Синтагматика – латынша құрау, құрастыру дегенді білдіреді. Лексика дегеніміз сөздерді мағына жағынан бір-бірінен айыру болып табылады. *Кітап, қалам, оқы, сөйле* деген сөздердің әрқайсысы бір-бір лексика (бірыңғай етістіктер лексика) ретінде бір-біріне жақын да емес, қашық та емес. Алайда олар өз ішінен айыруға жараса, лексикон болады, есімдер де солай. Мысалы: *масақ* пен *басақ* бір түбірден өрбіген сөздер. Бірақ екеуі екі лексикон. Себебі олардың мағынасында айырмашылық бар. Бір түбірден жасалғанымен мәнісі екі басқа болса, дербес сөз болады.

Сондықтан *бас, басшы, бастық, бастар* деген сөздердің әрқайсысы бір-бір лексикон. Ал *бордың, борға, борды* деген сөздердің әрқайсысы жеке лексикон бола алмайды (соңғы ескертуді қосқан Ш.Х.С. болу керек).

Хабар – стандарт емес. Солай болған соң сөйлем мүшелері бірде құралса, екінші жолы таратылып, қайта құрыла береді (изменчивый), олар баспахананың харіптері сияқты. Ал лексиканың тұрақты екенін, заттың атын өзгертуге болмайтындығын жоғарыда айттық. Сөйтіп тілдің бір басына сиысатын екі түрлі қайшылықтан – бүтін мен бөлшектен – екі жақтың теңдігі туады (*кітап бер*). Кейде бұл екі жақтың бірі басым болады (*ала бер, тайға таңба басқандай, әй!...*). Бұл мысалдардың алғашқы екеуінде лексика жағы басым болып кеткен де, синтаксистік жағы – хабар беру жағы – басым болып кеткен. Себебі алғашқысында анық заттық ұғым бар, соңғысында зат мағынасы көмескіленіп кеткен (а/ж).

Лексиканың атау ретіндегі, мағына айырмашылығындағы кемшілігін синтагма толтырады (жылқышы) – бұл бір; лексиканың жарамды-жарамсыздығына байланысты кемшілігін де синтагма толтырады (жылқымның жарымы) – бұл екі.

* Қолжазбада лексика мен семасиологияның мағыналары арабша түсіндірілген. – Е.Ж.

Біз жоғарыда лексиканың стабилдік тенденциясы бар да, синтаксистің өзгергіштік тенденциясы бар дегенбіз. Бірақ ешбір тенденция таза күйінде ұшыраспайды. Демек, лексиканың бір басында стабилдік тенденцияға қоса өзгергіштік тенденция да болады. Синтаксис те солай.

Синтагма лексиканы жеңеді. Бұл не деген сөз? Сөз негізінің үшке бөлінуі, үш негіз тууы, осы тенденциядан («*адамшылық*» деген сөз – лексика, бірақ бұрынғыдай қатып қалған сөз емес, өйткені сөздің соңындағы **-шылық** қосымшасы алмалы-салмалы, бұрын адамшалық болған). Әр сөздің табиғатында болатын осы екі тенденциядан: айыру, атау-хабарлау – сөз таптары бөлінген. Табиғаты осындай болғандықтан әр сөз табының, мысалы, зат есімнің лексикалық категориясы, синтаксистік категориясы бар дейміз. Басқа сөз таптарын да осылай қарастырамыз. Бұл орында **амеба** және **инфузория** құбылыстарын еске алу керек. Осыған орай белгілі бір заттың товар болуы үшін әрі тұтыну құны, әрі айырбас құны болуы керектігі сияқты жоғарыда аталған құбылыстар бір сөздің басындағы екі міндетін түсіну үшін жақсы мысал бола алады.

«*Тайға таңба басқандай*» сияқты тіркестер идиом деп аталады (Идиоматология дегеніміз идиоматиканы қарайтын ілім). Идиомаға мысалдар: *баратын, ашудас, су ағар*, т.б. Мұнда лексика тенденциясын синтагма тенденциясы басып кеткен. «*Сегіз көз*», «*қой үстіне бозторғай жұмыртқалап тұр*» деген мысалдардың құрылысы синтаксистік болғанымен, өздері тіркес күйінде лексикалық құрылыстағы идиома.

Одағайлар сөз табы ретінде өз орнында толық айтылады. Біз бұл жерде әңгімелеп отырған тақырыбымызға одағайларды байланыстыра ғана сөз айтамыз.

Ескі тіл ілімі одағайларды «алғашқы тілдің қалдығы, сөз содан жасалған, одағайлар адамның сезімін білдіреді» деген. Олар бұл жөнінде көптеген пікірлер айтты, бірақ одағайлардың табиғатын аша алмады. Сондықтан олардың тұжырымдары дұрыс емес еді.

Әңгіме мынада: сөз заттың ісін, өзін, сынын айыра атайтын болса, одағайларда ол жоқ. Ол тұтас күйде тұрып, кейде бір сөзді немесе бір сөйлемді білдіруі мүмкін. Мысалы, бір нәрсені «*жақсы істеген екенсің*» десек те, «*жаман істеген екенсің*» десек

те *бәрекелде!* – деуге болады. Оның қай мағынада айтылғандығын сөйлемдегі тұрған орнына қарап және дауыс ырғағына қарап айырамыз. Өйткені одағай жіктелмеген, дифференцияланбаған сөз табы. Мысалы, *Әй! Сен бері қара!* Одағай сезім үшін айтылмайды, оны әлдекім қуанған боп айтып, ішінен жылап тұруы мүмкін. Одағай әрі зат атауына, әрі іс-қимыл (етістік) атауына жақын – сараланбаған сөз (Малдың қай түлік екендігіне қарап айтылатын арнаулы одағайлар бар). Осылайша қатыстылық жағынан айырылғаннан кейін *көс-көс, кәус-кәус* (түйеге), *шағұм-шағұм* (сиырға) деген одағайларды зат есімге жақын дейміз. Сөйте тұра олардың шақыру мағынасы да болғандықтан (*мұнда кел*) етістікке жақындығын да ескереміз. Сөйтіп бұл одағай екі сөз табына да қатысты болып шығады. *Пай-пай* деген одағайды хабар беру үшін де пайдалануға болады. Біреу түшкірсе, оның еріксіз дыбыс шығарғандығын (түшкіргендігін) білеміз.

– *Әй, мә!* – деген одағайлардың кімге айтылғандығы, кімді шақыратыны белгісіз. *Қап, әттеген-ай!* – дегендер нағыз одағай. Бұларды басқалардан бұрын жасалған деу қате. *Ә деген-ай! Атта* дегендегі *тт* – екі дыбыс емес, созылған бір дыбыс. Айтуға оңай болу үшін бір дыбысты екіге бөліп (таштид) буындаймыз. «*Әттеген-ай*» дегендегі *т*-да сол созудан келіп шыққан. «*Мә саған*» дегенді одағай ретінде айтқанда *мәссаған* деп бір «*с*»-ны бөліп, екі буынға жіберу де осы созам дегендіктен.

Одағай еліктеуден шықты деушілердің пікірі де дұрыс емес. «*Жалт-жұлт*», «*жылт-жылт*» дегендер құбылыстың тұрақты, тұрақсыздығын, бір қалыпта болатынын-болмайтынын білдіретін қолданыстар ғана. Одағайдың сурет сияқты бүтін күйде болуы тілде искусство әдісін пайдаланып, түйдек көріністі білдіруге байланысты. Адам баласы аң болып жүріп те санғаттан (түсініксіз) пайдаланған ғой.

Біз одағайды қолдан жасаймыз, тіпті тұтас сөйлемнен де одағай жасап аламыз: – *Өй, жүзің айдай болғыр!*

Лексика мен синтаксистің байланысы

Z – лексика, S – синтаксис; үстеу –жұрнақ; үстеуіш – демеулік; жалғауыш – демеулік.

Сөз өзгешелігі мен оның қызметі (Жақындық-аулақтық тенденциясы)

Тіл өзгереді, бірақ барлық саласы бір қалыпта өзгермейді. Грамматика құрылысы өте шабан өзгереді. Тоқтамай калейдоскоп сияқты өзгерсе, грамматика да болмас еді. Демек, грамматика дегеніміз тілдің бір қалпының белгілі уақыт ішінде тұрақтауы, орнығуы. Осы арқылы ол дыбыс құрылысының өзгеруіне де кедергі болады. Сондықтан бір мағынадан өрбіген туынды мағыналар, бір сөзден өрбіген ұялас сөздер ұзақ замандар бойы дыбыс құрылысы жағынан бір-бірінен алыстап кетпейді. Бұдан олардың ұяластығы байқалады.

Осыдан келіп бір құрылымның екі сөз болуы немесе екі құрылымның бір сөз болуы сияқты өзара қайшылықтар туады. Бұның өзі тілдің дыбыс құрылысының сүйегіне біткен қайшылық. Негізінде, сөздің дыбысы мағынасына қарай өзгеру керек: мағынасы бір болса, екі сөздің дыбысы да бір болып, мағыналары түрліше болса, дыбыстары да түрленіп немесе қосымшалары өзгеріп, екі сөз болып, егізделіп отыруы керек. Нәтижесінде осы екі сөздегі байланыс әлсіреп отыруы тиіс.

Өсу үшін тіл жаңа сөздер шығарады. Ол үшін бұрынғы ескі сөздерді пайдаланады. Бір сөз сол бір сөз күйінде қалмай, екі сөз болуы үшін олар бір-бірінен барынша қашықтауы керек. Дыбыстарында айырмашылық болуы керек, әйтпесе сөз байлығы артпайды. Сондықтан **бас** (голова) мүшені атағанда «*бас*» десек, сол бастан өрбіген **басақты** атағанда *масақ* деппіз (*мақ+ақ – колос, головка*; татар, анатолы түріктері **келдекбасты** *басақ* дейді. Бұл *мойын-ақ, түб-ек* сөздерімен құрылыстас). Мағыналары сәйкесетін «**б**» дыбысының «**м**» болып өзгеруі бұл жерде *басақ*

сөзін *масақтан* қашықтатып, ізін жасырып тұр. Болмаса, *басақ* сөзінің *масақ* болып өзгеруінде дыбыс алмасуын тудыратын жағдай жоқ. Ал *жап* сөзінің *жамыл* болып өзгеруі дыбыс құбылыстарының заңдылығынан туған.

Сыық сөзінің *сиақты* болып тұлғалануында жоғарыда айтылған екі халықтың екеуі де бар: **ы** өзгеріп **а** болған, **л** өзгеріп **т** болған. *Адым, атта, аттау* дегендердің бәрі бір түбірден өрбісе де, *атым* болмай *адым* болуы **т** дыбысының екі дауысты арасынан қалуынан: *адым – аттау мөлшері*.

Тіл тенденциясы екі сөздің бір-бірімен байланысы жоқ сияқты етіп көрсетіп, сол арқылы аулақтату тенденциясын байқатып отыр. Ол бір сөзден екінші сөздің сыртқы көрінісінің басқалығы. Бұл тенденция күш алса, бір сөз екінші сөзге ұқсамас еді, түбір дыбыстарына да өзгелік кіргізер еді (бұған да таңбасын басар еді), қосымшалар арқылы ғана бір-бірінен айырылмас еді. Бірақ мұны **жуықтық тенденциясы** тұсаулайды.

* * *

Жуықтық тенденциясы. Мағынасында өзгешелік тенденциясы бар екі сөздің арғы жағында жақындық бола қойса, соның жақындығын білдірем деген тенденция бір сөзден өрбігендігін сездіру тенденциясы болады (*басшы, бастық, баста...*). Келтірілген мысалдарда үш сөздің де *бас* ұғымымен байланыстылығы қоса таңбаланған.

Нәтиже: мәнісі бір ұғымнан өрбіген өзі бір сөзден жасалған сөздердің біріне-бірі жақын болушылығы мағына жағынан байланыстылығын, дыбыс жағынан ұқсастығын көрсете отыруы **жуықтық тенденциясы** болады.

Тілде жуықтық тенденциясы ғана болса, бір сөз бен екінші сөздің дыбыс құрылысы бір болып, бір сөз екінші сөзден айырылмай қалар еді.

Тілде аулақтық тенденциясы ғана болса, бір сөзге екінші сөз ұқсамас еді, сөз бен сөздің арасындағы алыс-жақындықты білмес едік. Нәрселердің, құбылыстардың ұшы-қиыры жоқ, көп, біз оларға сөз жеткізе алмай, ақырында ештемені айырып атай алмай қалар едік.

Қорытынды: әрбір сөз формасы осы екі жаққа тартқан екі түрлі ішкі тенденция күресінің нәтижесі. Тіл қызметінде осы екі тенденцияның бір жағы ғана билеп кете алмайды, екеуі де өздеріне тиесілі сыбаға алады. Бір-біріне қарсы мәнді екі тенденция дегеніміз осы.

Кейде жуықтық тенденциясы басым болуы да мүмкін. Қазіргі «аяғыңды атта» дегендегі «атта» сөзі жылқы болу, ат болу дегенді білдірген. Осы күнде ол «жур» деген бұйрық мағынасында. Бүгінде *ат* (жылқы) деген мағына мен *жур* деген ұғым бір-біріне ұқсамайды, екі ұғым, екі сөз. Солай да болса дыбыстары бір, мағынасы бір сөздердің формасы да жақын болу тенденциясы басып кеткен. Бұндағы қоғамдық мақсат – бір буынның (ұрпақтың) тілін екінші буынға түсіндіріп отыру. Мұндайлар тілде сирек кездеседі, бірақ бар. Егер тіл қазіргіден жылдам өзгерсе, бұдан 10 жыл бұрын жасаған ұрпақтың (буынның) тілін түсінбей қалар едік. Ал сирек те болса бұндай өзгерістер тілді дамытады, байытады.

Аулақтық тенденциясының басым болуы

Жоғарыда біз *басақ* деген сөз *масақ* болып өзгерген дедік. Бұлайша өзгеруі де, егізделіп өзгеруі де сирек құбылыстар. Өзгеріс жиі болса, бір буынның тілін екінші буын түсінбес еді дегенді айттық. Жалқы есімдерде жуықтық тенденциясы өте аз. Ал басқа сөздер, әсіресе, жалпы есімдер ондай емес. Жуықтық тенденциясы сөздің түрлі қалыпқа түсуін тұсайды. Сондықтан жалқы есімнің аз өзгеретін себебі оның сөз бен сөзді айырып, неғұрлым ұқсатпау мақсатына байланысты. Ағайынды кісілердің аттары бір түбірлі сөздерден болуы шарт емес. Бұлардың грамматикалық жағынан бірдей таңбалануы да шарт емес. Өйткені сөздің жақынын таңбалау мақсат емес, қайта олардың басқалығын білдіру шарт. Сондықтан жалқы есімдер аулақтық тенденциясымен тез үйлеседі. Соның нәтижесінде жалқы есімдерден болған сөз түбірлері өзгеріп отырады; кездейсоқ түрде ұшыраған дыбыс басқалығы жалқы есім үшін сирек нәрсе. Мысалы, әлдеқалай екі түрлі айтылып кеткен бір жалқы есім кейде екі кісіге ат бола кетеді (*Фали*, *Әли*, *Қали*, *Қалима*, *Мұханбет*, *Махамбет*,

т.б.); кейде бір аттың (есімнің) кіші формасы да өз алдына дербес ат болып кетеді (*Мұқан, Мұқаш, Шонан, Шонтық, Шонай*).

Соңғы есімдерде кездесетін **шон** түбірі оқшантай дегендегі *шон*. Натуралды шаруашылық кезінде **көнек, талыс** сияқты теріден жасалатын ыдыстардың бір түрі *шон* деп аталған.

Бұқар жыраудың:

*Сен бұзау терісі – шөңшіксің,
Мен өгіз терісі – талыспын, –*

деуі бұған дәлел (*шөңшік* – кішкене дорба, кішкене қап. XVIII ғ. әдебиетінен). Ираннан кездеме алып *дорбаны* матадан жасайтын болғанда, олардың аты қазақта *қалта* болып қабылданған. Сөйтіп, *мес, саба, торсықтан* басқалары ыдыс мағынасын жойған. *Оқшантай* – оқ-дәрі салатын, қошқардың ұмасынан бітеу сойып алған тері қалта.

Бәтима-Бәтiш, Гүләйiм-Күләш, Мағрипа-Мағыш сияқты сөздердің әрқайсысы өз алдына дербес жалқы есімдер. Жалқы есімдерде болатын мұндай қасиет жалпы есімдер мен етістіктерде бола бермейді; кішірейту формасы болмағандықтан, түбірден бөлініп, басқа бір сөз жасалмайды, жасалса да сирек, онда да ұзақ замандар өткеннен кейін, жаңа заман ұғымы ескі заманнан өзгеше болғанда ғана жасалады. Мысалы: парсының қоразын «*кішкене ата*» деп танығандықтан, *әтеш* деген сөз шыққан (татардан келген). Бұрын іші қуыс заттың бәрін *күбі* деген, *күтшек* пен *келіншекті* олардың түбіріндегі сөздердің кішіреюі деп танымай, басқаша таныған. Жалпы есімнің бұлай болуы әрі ұқсастығын, әрі айырмасын білдіру үшін қажет болған. Ал жалқы есімдерде олай емес, олардың кішірейген сыңарлары туынды сөз түрінде болады (*Мырза, Мырзаиш*); мұндай ұқсас сөздердің басқалығы сол есім иелерінің әкесінің аты мен фамилиясынан айқындалады.

Қазақта бір кісінің баласы екендігін көрсететін ұқсастық көріністері де бар. Оларды ұйқас аттар дейміз (*Она – Сапа, Шамғали – Мұфтиғали*). Бұл түбірлестігін көргеннен емес, лексика жағының түбірін жақындату емес, ұйқастығын жақындату жолымен ғана жасалған (*Она* – берік, *Сапа* – қызық). Сондықтан жоғарыдағыларды ұқсас ету үшін аллитерация, ассонанстар шыққан.

Сөздің негіздік мағынасы мен грамматикалық мағынасы

Сөздің құрылысы мағынаға сәйкес өзгереді. Бір мағынаның өзі әр жерде әр қырынан танылады. Сол мағынаның тарихымен байланысты сөз құрылысы сөз шығарғыштық әдетке ие болады.

Сөйлем – суждение (мысль) осының сыртқы түрі (көрінісі). Әр сөз өз алдына жеке ұғым (представление). Мысалы, «**бор**» дегеннің не екенін білмек болсақ, соның неше түрлі қасиеттерін біліп үйренеміз. Осы үйренуіміздің жинағы ұғым (представление) болады. Ал сол ұғымдардың жинағы сөйлем болады деген қисын бар. Бірақ бұл бұрынғы көзқарас, ол шындыққа сай емес. Себебі тіл дегеніміздің өзі де біркелкі емес, түрлі-түрлі ғой.

Сөз мағынасы екі түрлі болады: **негіздік мағына, грамматикалық мағына.**

Сөздің атау ретіндегі мағынасын *негіздік мағына* дейміз. Мысалы, *бас* (голова) деген сөзді алсақ, оның зат есімдік, жекелік, атаулық (септеусіз мағынасында), тәуелсіздік, болымдылық мағыналары бар. Осындағы соңғы мағыналарды грамматикалық мағына дейміз. Зат есімдік, әрі етістікке тән белгілер қатар келсе, оны да грамматикалық мағына дейміз. Себебі мұндай сөздер дербес сөз табына ажыратылмаған. Сөз таптары бұлайша әрі зат есім, әрі етістік болып, бір-бірінен айырылмаған кезде олардың есім не етістік екендігі қосымша арқылы ғана белгілі болады. Грамматикалық мағынаның түрлі болуы әр елдің тілінің өзіндік өзгешеліктеріне байланысты (бізде меншік – тәуелдік, арабтарда – термин сөздер арабша жазылған).

Түбір сөздің мағынасы толық болуы үшін ол сөйлем ішінде тиісті шылауларымен түгелденіп келуі тиіс. Өйткені сөздер тек ат болып аталуы үшін ғана емес, басқа сөздермен байланысуы үшін де жұмсалады. Демек, сөз дегеніміз – заттың (құбылыстың) аты + байланысу құралы. Сөз заттың аты ғана емес, басқа нәрсе мен құбылыстарға қандай қатынасы барлығын қоса білдіретін сілтеулер; сөз – жалаң ұғым емес, күрделі ұғым. Сілтеу амалы мен сөздің басқаларға қарым-қатынастары тіл-тілде түрліше болуы мүмкін. Мысалы, *темір, ұзын, оқы, екі, мен, кесе* сөздерінің осы қалпынан-ақ **объект, субъект, бірік, қарға** деген ұғымдарға қандай байланысы барлығы көрініп тұр (тәуелсіздігі, жекелік, көптігі белгілі жағдайда объект, субъект, предикат екендігін

де білдіреді). Қысқасы, әр сөздің абсолют мағынасының үстіне реалатив мағынасы да бар (кұбылысқа, затқа ат болу). Соңғылары реалатив, яғни грамматикалық мағына.

Сөз құр сөздің аты емес. Қандай қатынаста тұрғандығын қоса білдіретін сілтеу белгісі дедік. Мысалы, құр «*жаздым*» деп хабарлап, қағазды айтпасақ, «*жаздым*» жеке тұрып пайдаға аспайды. Сабақты етістік жеке тұрса мағынасы толық болмайды.

СӨЗ ҚҰРАМЫ

(*составы*)

Сөз составы: Түбір + қосымшалар
 Түбір + түбір + түбір бір сөзде
 Түбір + қосалқы бір екпін.

Кейбір тілдерде жалғау – екпін болып қызмет атқарады; кейбір тілдерде қосымшасыз түбір өзі жеке тұра алмайды (*книга-книги*; бұл флекциялы тілдерде). Флексив тілдерде (орыс тілінде) жеке сөздердің өзіне тән формасы шектеулі болады. Мысалы, **стол** – әрі атау септік, әрі табыс септікте тұрған сөз. Шынында, орыстардың жеке сөздері – жеке сөз емес. Олар қалай болғанда да бір падеждің не басқа бір категорияның формасында тұрады.

Сөздің жеке формасы болмайды, басқа сөздер арасында ғана формаланады. Мысалы, қытайда *чуң* (жұмыс), *жөн* (адам) *чуң жөн* болып қосылып бір екпінмен айтылса *жұмысшы* деген сөз, егер екеуі екі екпінмен айтылса *жан-жөн* (тау адамы), біздегі «шы» үстеуі (жұрнағы) адам мағынасында, сондықтан бұл үстеу *адам, кісі, адам аттары* сияқты сөздерге қосылмайды; *ту-чуң, жөн* (жер қазушы – землякоп), *ту* – жер. Европада да бір тілдің бір сөзбен білдіретінін екінші бір тіл әлденеше сөзбен білдіреді. Мысалы, *дирмен* –

Қайбір тілде түбірлер жиылып барып, бір сөз болады. Мысалы, америкадағы пәйет тілінде

1 2 3 4 5 6 7 8 9

vii – tu – kuxum – punku – чijgani – jugri – wa – nty – m(y)

деген *қасапшылар* деген бір сөзді ғана білдіреді. Мұндай тіл инкорпорациялық тілдер деп аталады.

түбір «1» – *пышақ*

түбір «2» – *қара*

түбір «3» – *қодас*

түбір «4» – *асыранды*

түбір «5» – *кесу*

түбір «6» – *отыру*

қосымша «7» – *келер шақ*

қосымша «8» – *есімше*

қосымша «9» – *көптік*

1 мен 5-тің арасы алшақ болуы бәрі бір сөз дегені

vii тілгәни – *сою асыранды қодас* деуі басқа сиырдан айыру үшін айтылған. *Қара мал* дегендегі «қара» түс емес.

Выход – *вход* – *ход* – көмекші етістік. «*Әкел*» сөзінің түбірі *кел* деп қате айтамыз (кейде осылай түбірді жалғау деп, жалғауды түбір деп алжасамыз). Сөз осылайша ізін жасырмаса, тіл ілгерілемес еді. *Қарт* сөзінің соңындағы *т* дыбысын алып тастағанда сөз болмайды деуіміз бекер. Оны *қарт* күйінде тұрған сөзден басқа сөз болады деуіміз керек.

Түбір мүшенің өзгешелігі

Сөз – хабардың белгілі бір бітім бөлшегі.

а) біз хабарласу үшін сөйлейміз;

ә) хабарласу жеке сөздерден құралады.

Сөзбен берілген хабардың өзге хабарлардан өзгешелігі мұнда зат пен оның ісін, зат пен оның сипатын айыра таңбалаймыз. Демек, түбір сөз заттың не істің әр алуан түрін, не зат пен істің сипатының түрлерін айырып көрсететін таңба (заттың тек өзін, сипаттың тек өзін ғана білдіреді). Сөздердің топқа айырылу себебі осыдан (зат есім, есімдік, сын есім...).

Сөйлеу дегеніміз белгілі бір заттың, істің, сипаттың аттарын белгілі тәртіппен тізіп, бірімен-бірін байланыстырып барып, солар арқылы хабар беру. Сөйлегенде іс пен сипатты белгілі бір заттарға апарып танамыз. Сөз түбірі басқа бір сөздермен үйлесуге ыңғайлана, икемделе жасалған (*қызылдар, қағаз, таяқ* деген сөздердің атта-

рына басқа бір сөздердің аттарына үйлесерлік болып жалғанады, оқу -**ларға** үйлеспейтін болып жалғанған, **тер** – керісінше). Демек, қосымшалар түбірдің біріне үйлесерлік, екіншісіне үйлеспейтін болып жалғанған. Сөз екі түрлі керекке асарлық болып жасалған: 1) бірдеменің аты болуы (зат, сипат, іс); 2) белгілі жағдайда үйлесерлік, байланысарлық мүмкіндігі бар.

Қосымшалы сөз бен қосымшасыз сөз: бұлар да солай сөз емес. Осы екі міндеттің бірін атқара алмаған категория – сөз бола алмайды.

Сөздің екі формасы: 1) Бірдеменің аты болуға жарайтын форма; 2) Басқа сөздердің біріне, болмаса басқа біріне үйлесетін форма.

Сөз – ат болады, сипат – іс аты болады, басқа сөздермен үйлеседі. Демек, атау қызметін де, үйлесу қызметін де атқарғанда сөзді өзгертіп, толықтыруға болады. Сондықтан түбірге жаңа сөз қоспай-ақ, қосымша не қосалқы жалғауға да болады. Басқа сөздерге үйлестіру де солай. Жалғау, жалғауыштар өздігінен үйлесе алмайтын сөздерді үйлесу қалпына түсіреді, не бұрын бір түрлі үйлесетін екі түбір сөзді екінші түрлі қалыпқа түсіреді.

Түбір мүшенің таптары

Шылау*:

Демек шылаулардың бір түрі түбірге тек мағына үстеу қызметімен қанағаттанбай, оны басқа түбірлермен байланыстыру қызметін де атқарады.

Тапқа бөлуде: әр сөз табының өзіне арнаулы қосымшасы болады, басқалардың қосымшасын жолатпайды. Бұл сөздердің бірінен-бірін айыруға себеп болады. Демек, әр сөз табының морфологиялық қосымшасы бар дейміз.

Барлық сөз табы сөз арқылы хабар беру үшін жасалған. Етістіктер тек баяндауыш, зат есім сөйлемнің қай мүшесі де бола алады, әсіресе, толықтауыш болуға ыңғайланып жасалған. Себебі: басқа сөз таптары толықтауыш болса, зат есім мағынасына ие болып қана толықтауыш бола алады.

* Анықтамасы берілген сияқты ... – Е.Ж.

Сипат есімдер тегінде анықтауыш болу үшін жасалған. Басқа мүше болу үшін ол сипаттан басқа мағына қосып алуы қажет. Демек, сөз таптарының кейбірі белгілі бір сөйлем мүшесі болады. Алайда мүше бола алмайтыны да бар; белгілі орында тұратыны да, тұрмайтыны да бар; зат есім сөйлемнің қай мүшесі де бола алады, етістік таза тұлғасында тұрып анықтауыш бола алмайды. Сөздің қай сөз табына жататындығын сөйлем құрылысындағы қызметі мен тұрған орнына қарай айту керек. Сондықтан сөз таптарының синтаксистік қасиетін ескеру керек. Оны әр сөз табының арнаулы қасиеті деу керек.

Тапқа айырғанда үш түрлі негізге сүйенеміз:

- 1) лексикалық қасиеттеріне қарай;
- 2) морфологиялық қасиеттеріне қарай: қандай қосымша, қандай қосалқы ерітетіндігіне қарай;
- 3) сөйлемде қай мүше болатындығына, қай орында тұратындығына қарай.

Осы үш сипаттың үшеуі бірдей табылса, сонда ғана түбірді белгілі бір сөз табы деп санауға болады. Енді сөз таптарын жекелейміз...

Тіл және дыбыстың шығуы

Қол бір кезде аяқ міндетін атқарып, кейін ол міндеттен босаған. Бірақ бұл босауы қоғамдық мақсаттан емес. Акад. Н.Я.Марр бұрынғы кезде дыбыс тілінің алдында ым тілі (қол тілі) болғандығын айтады. Бірақ ол тіл де еңбектен ажырамаған, сондықтан ол өндіріс тілі болған. Марр дыбыс болмады дегенді қай тілдің басымырақ қолданылу, қолданылмауы ретінде айтады. Әйтпесе ол заманда да дыбыс тілі болған. Бірақ ол дыбыстар пайдаға асырылмаған. Қурайды кейінгі заманда сыбызғы қылдық қой, тіл дыбыстарын да кейінірек пайдаландық. Дыбыстарды қатынас құралы еткенде де алғашында дефузды түрде пайдаланғанбыз. Дыбыстар дауысты, дауыссыз болып тапқа бөлінген кезде де дауыстыларды соңырақ пайдаланғанбыз. Дене мүшелеріміздің ішіндегі ең алдымен біздің дегенімізге көнген мүше – қол. Қол бәрін істейді, бұл мүше бәрінен бұрын жетіледі. Сондықтан

қол сөйлеу құралы да болды. Сөйлеу тілінің кеш шыққандығы соншалық, адам баласы қару істеп үйренгеннің өзінде де жақсы сөйлесе алмаған. Ол кезеңде сөйлеудің пайдасынан қолдың пайдасы көп болған. Адам табиғатты арбаған: ысқырса жел келеді (шығады); ежелгі қауым мүшелері табиғаттың жасырын сырымен астарласып, оны жеңем деген; айқайласаң киік қашады екен деп түсінген (магическое действие). Ол күнде дыбысты тіл ретінде емес, дабыл, шақыру есебінде, келе-келе дұғаға пайдаланған.

Осы заманда Африкада да, Австралияда да қол тілі бар, сонымен бірге сөйлеу тілі де қолданылады. Сондықтан бір ауыл әрі қол тілін, әрі сөйлеу тілін пайдаланады; екі тіл қатар жүреді. Олардың айырмасы сол – қол тіл ауыл-ауылға ортақ болса, дыбыс тілі әр ауылдың өзінде ғана түсінікті. Әуел қол тілімен түсініскендігі осы күнгі дыбыс тілінен де көрінеді. Мәселен, орыста *сказать* пен *указать* сөздерінің түбірлес болуы – көрсету мен айтудың бір функция міндетін атқарғанына дәлел болады.

Дыбыс тілі шығып сараланғаннан кейін де, кейбір дыбыстар бірінің орнына бірі жүре берген, көп заманға шейін олар дефузды болған (бұған **ч-дж** құбылысы дәлел, сондықтан суға «жүз» деп те, «дүз» деп те атаймыз).

d түрінде көрсетілген әріп **d** мен **j** дыбыстарының қосындысын таңбалайды. Сондықтан *жүз/дүз* болып екі түрлі айтылатын бір сөзді жазбақ болсақ, *дүз* түрінде ғана жазуымыз керек. Сонда ол *жүз* болып та, *дүз* болып та оқылады.

Демек, **ж** әрпі өз дыбысын таңбалай алмайды:

d $\left\{ \begin{array}{l} \text{жал} \\ \text{дел (моңғолша).} \end{array} \right.$

Демек, сөз басында «д» келсе де, «ж» келсе де бәрі бір-екі сөз емес, бір сөз болады.

Біздің тілімізде *жыбыр*, *дыбыр* деген сөздер бар. Бұл да әлгі сөздің бұрын қимылды білдіргендігін білдіреді (*бетін жыбырлатып сөйлесу*).

Қазірде «*жыбырды*» жек көру себебіміз сөйлеу тілінің, ым тілін жеңгендігінен болу керек (бет пішінімен айту).

Слово – слова = атақ-даңқ. Даңқылдау – дуңкілдеу vox (ата) – сөз, дыбыс, ән – вокальная музыка. во vx – вокал-дыбыс, сөз (латынша). Дыбыс шығару, дыбыстану вокализация делінеді.

«Ұятсыз» дегенді «бетсіз» деуіміз сөзді материямен байланыстырып айтатындығымыздан. «Бас» сөзін жоғарылылық, биіктікпен байланыстырамыз. Орыс тіліндегі *выражение (выразить)* – көрсету, ойын білдіру.

Бімдағандағы дыбыс шығару процесі осы күнгі тіл дыбыстарының жүйесіне келмейді, ол біреуге ернін шығарғандағы дыбыс.

К, д, ж, р әріптері таңдай қағуда түйдектеліп бір жүреді (деффузды – физика термині).

Деффуз деп дыбыстардың бірінен соң бірі айтылмай, бәрі бірге қосылып естілуін айтамыз.

Әндетіле, аяқ қозғалысының ырғағына сала жүре, айқайлай жүре дыбыстан жіктеледі. Әнді дыбыстар бір нәрсені атау үшін, сөйлеу, сөйлесу үшін емес, табиғатқа әсер ету үшін қажет.

Дыбыстар бірден жіктелмеген. Әуелі дауыссыз + дауысты + сонор түрінде топ-топ болып айырылған. Сөйтіп алғашқы буындар пайда болған. Маррдың айтуынша, төрт буын пайда болған. Олар «Маррдың төрт элементі» деп аталады:

1 – А, 2 – В, 3 – С, 4 – Д.

1 – сал, 2 – бер, 3 – ион, 4 – рош. Бұлар ішіндегі дыбыстарды формулдағанда былайша бөлінеді:

1 – Тіл/Дз + Ды + а/с-р	осының әрқайсысы бір
2 – Ерін/Дз + Ды + а/с-р	дыбыс болып, бір буын
3 – Тіл/Дз + Ды + м/с-р	болып бір жүрген,
4 – Ср + Ды + Тіл/Дз	диффуз болған.

Біз адам болмастан бұрын да дыбысымыз болған. Ол кезде тіл дыбысын шығарайын дегендіктен емес, қорыққанда, шақырғанда шығарғанбыз. Марр жалаң дыбыстар патриархат заманында пайда болған, ал деффуз (түйдек дыбыстар) матриархат заманында пайда болған дейді. Кейбір елдерде аффрикат дыбыстар (д = д + и + дж) сақталған. **Йон** буынындағы **й** әрпі **рл** тобына кірмейді, **h** дыбысының ағайыны.

Бұлар тіл керек үшін болмай, би керек үшін, еңбек өнімін арттыру үшін шыққан дыбыстар. Орыстың **ц, ч** сияқты әріптері деффуз дыбыстарды таңбалайды: $ч = т + ш$ $ц = т + с$.

Моңғолдың **дз** сияқты әріптері де деффуз $дз = д + ж$.

Бұл көрсетілгендер екіқабат қосындылардың мысалы. Абхаз тілінде төрт қабат қосынды, үш қабат қосынды дыбыстар да бар:

$$= т + ш + w + y: \quad = т; = т + ш; \quad = т + ш + w$$

$$= т + ш + w + y$$

$$Jiəagops = \frac{\quad}{\quad}$$

$$əeos = құдай (грекше)$$

Бұрынғыдағы **л** мен **р** дыбыстарының бірлігі белгілі. Мысалы, корей *ат* дегенді *мал* дейді, *малдың* дегенді – *мари*. Ол заманда сөйлеу аппараттары еңбек бөліспеген. Тегінде ауыз – тамақ жеу үшін жасалған ғой. Қурайдың сыбызғы болуы үшін өспейтіні секілді, ауыз да сөйлеу үшін жаратылмаған. Тіл өзіне арналмаған материалдан да пайдаланған (Кейбір құстың әзір ұяны пайдаланатындығы сияқты). Ауыздың қазіргі дәрежеге жетуі табиғаттан емес, адамның өзі үшін еңбек етуінен.

Тіл дыбыстарының да қазіргі дәрежеге жетуі үшін көп себептер керек болған. Арбау, айкайлау, құс шақыру, аң үркіту, қырман басында жел шақыру, табиғатты балталау, күн жайлату – магия. Магиядан келіп әдебиет, пәлсапа туады. Ат тоқтатқанда *дырр* деуіміз – арбау. Дыбыстардың диффуздіктен, сөздердің ымнан ажырап шығуы да бірден бола қалмаған. Бұндай ажырау процесінің өн бойында әлденеше стадия болған. Осы күнде де бір нәрсені ұсынбастан бұрын «*мә!*» – деп айтпаймыз ғой.

Тіл еліктеуден басталған деген пікір де қате, ғылым тұрғысынан анықталмаған нәрсе. Алдымен ескертетін жәйт – ол заманда адам еліктей алмаған; еліктеу үшін әркім өз аппаратын өзі билеуі керек қой, олай болмаған; еліктеудің еңбекке пайдасы бар деудің өзі бағзы замандар үшін шындыққа сәйкеспейді; бұлай деу – адамды актив болған жоқ, пассив қалпында күн кешті дегендік болып шығады.

СИНТАКСИС ТАРИХЫ

(Сөйлем мүшелерінің тарихы)

Бұл туралы жазба дерек жоқ, болса да жетімсіз. Өйткені жазу кейінгі дәуірде шыққан. Бірақ осы күнгі тілдің өз материалы да тарихтан көп хабар береді. Оның себебі тілдің сөздік жағы алақұла өзгереді де, грамматикалық жағы мейлінше шабан өзгереді. Сөйлеу тілі тұрақты қатынас құралы болу үшін орнықты болуы шарт; грамматикалық құрылыстың шабан өзгеретіндігі де содан. Ол тез өзгеріп тұрса, тіл де болмас еді. Сөйтіп үнемі өзгеріс үстінде болатын тіл жүйесі кенжелеп қалып отырады, оның мағынасынан гөрі де формасы өте баяу өзгереді, бұған әйел жынысты, еркек жынысты сөздер дәлел бола алады. Бұл категорияның қазіргі міндеті – екі сөзді қиыстырып, бір-бірімен байлау ғана. Мағынаның өзгерісіне де толып жатқан мысалдар бар: *күн+елту (ерту) = күнді ертіп жүру* – қазіргі мағынасы – тіршілік қылу.

Сөздердің осы байланысына қарап та синтаксис тарихы жайында біраз нәрсе білуге болады. Байланысудың екі амалын – жалғау, жалғауыш арқылы байланысу амалдарын есте ұстау керек (*мать любит дочь, дочь любит мать; ағаш үй, үй ағаш* деген мысалдардағы сөздер орын тәртібі арқылы байланысқан; ал *мама увидела сестру, мен барамын* деген мысалдардағы сөздер байланысудың алғашқы амалына сәйкес қосымшалар арқылы жүзеге асқан).

Сөйлемдегі сөз тәртібінің қатал сақталуы сөйлем мүшелерінің аморфтылығынан болады.

Бұрынғы замандағы сөйлем мүшелерінің байланысы соңғы амал ғана, яғни сөздердің ілгерінді, кейінді келу тәртібіне ғана негізделген; жалғау, жалғауыштар кейін пайда болған. Сөздерді қосымшалар арқылы ұстастыру – синтаксистік байланыстың жаңа амалы. Біздің қазіргі сөйлеу тілімізде осы екі амалдың екеуі де бар. Сөйлем мүшелері бұрынғы кезде белгілі бір орынға ие болып, тұрақтасып қалғандықтан тіпті жалғаулы мүшелер де сөйлемнен белгілі бір орын алып жүр. (*Оқыдым мен бұл кітапты* десек, кітаптан кейін *«жаздым»* болып, *жазған мен оқығанның* шатастып кетуі мүмкін.

Бұрын бастауыш баяндауыштан соң болған; анықтауыш анықталғыштан кейін келген. Оның мәнісі былай: осы күнгі *оқыдым* деген сөзіміз бұрын *оқы+тұр+мен* болып айтылған.

Демек, осы күнгі өткен шақтың **-ды** жұрнағы бұрынғы «*тұр*» деген сөзден қысқарған. Қазіргі *оқитын* сөзінің *-оқы+й+тұғын* тұлғасынан қысқарғаны, бұл сөздің ұйғырда *оқы+й+дығын*, татарда *оғы+й+тұрған* болатындығы белгілі. Бұл сөздердегі («*тұр*» сөзіндегі) **-р** дыбысының түсіп қалуына қарап, әуел бастағы тұйық буындарда келетін **р, л, н** дыбыстарының түскіштігін (сусымалы) білуге болады. Бұған *ал+бар (алып+бар)* күрделі **ал+бар (алып бар)** етістіктерінің *апар; ал+кел (алып кел)* етістіктерінің *әкел* түрінде ықшамдалуы дәлел бола алады. Сондай-ақ, *ол, бұл, мен, сен* сөздеріндегі **л, н** дыбыстарының түсіп қалып *о+ның, бұ+ған, се+нің, ме+нің* болып ықшамдалуы да тұйық буын ішінде келгенде **р, л, н** әріптерінің түскіштігін білдіреді. Осы айтылғандарға бұрынғы кездерде екі дауыстының арасында келген үнсіз дыбыстардың үндіге айналып кету фактісін қоссақ, *тұр* дегендегі «**т**» дыбысының «**д**» болғандығын түсінеміз. Ал осыған соңғы буындағы «**у**» дыбысының түсіп қалғыштық қасиетін тағы қосуға болады (**р** дыбысының жоғарыда айтылғандай сусымалылығына дәлел есебінде біздегі *атта* деген сөзді ұйғыр тілінде *атлар* дейтіндігін мысал етуге болады.) Бұл айтылғандарға кешегі бір замандардағы неке қиюшылардың *қуә-қуә, қуәдүрміз, қуәлікке жүрәдүрміз* дегендегі – **дүр** қосалқысы әуелде «**түр**» болғандығын да ескеруіміз керек. Осындағы **түр** қазіргі жік жалғауының көрсеткіші болып кеткен **-ды** элементінің бастапқы тұлғасы. Оның мағынасы орысша «*находится*» дегенге саятын *жатыр* көмекші етістігінде сақталған. Сөйлем ішінде қолданылғанда бұл қосымша бір нәрсе-нің бар екендігін меңзейді.

Біз бұл жерде синтаксис тарихын қоя тұрып, «*тұр*» сөзінің тарихына ойысып кеттік. Әйтсе де біздің түпкі мақсатымыз қазіргі жік жалғауларының бәрі де бір замандарда *мен, біз, сен, сіз, ол, олар* мағынасында болғандығын, ал синтаксистік құрылымда келгенде бұл сөздердің бәрі де бастауыш болатындығын және ол заманда сөйлемнің бастауыш мүшесі қазіргідей препозицияда емес, постпозицияда тұрғандығын, яғни синтаксистік құрылымның соңында келетіндігін айтпақшы едік. Демек, сол негізгі ойымыздан біз бұл ретте де ауытқыған жоқпыз дегенді ескерте кетуіміз қажет.

Сонымен, қазіргі жалғаулардың бітқатары ерте замандардағы бастауыш қызметін атқарған дербес мағыналы сөздер болған.

* * *

Енді анықтауыш тарихына келейік: алдымен есте болатын нәрсе бірқатар тілдерде «қыз» деген атау «*бала әйел*», «*кішкене әйел*» деген мағынада қолданылатындығы. Моңғол тілінде қызды *кеукін* дейді екен. Мұндағы **-кін** – «ботақан» дегендегі **қан**; **қан** – кішкене; *кішкене* – сын есім; сын есім – анықтауыш.

Грузиннің *кали швили* деген сөзіндегі **шв** ұл, *бала* деген сөз екен; осы мысалдағы **шв** – қыпшақ сөзіндегі **-шық**; осы кішірейткіш **-шық** – *бала-шаға* деген қос сөздегі **-шаға** сыңарына тең; Қырым татарлары, түрікпендер, әзірбайжандар *бала* деген сөзді *шаға* дейді. Біздің тіліміздегі *қызыл шақалақ* (қызыл шақа) дегендегі *шақалақ* та жоғарыдағы *шаға* сөзіне қатысты екені даусыз. Олай болса, *құлыншақ* дегендегі **шақ** та сол бала мағынасындағы **шаға**. Біздің «*бала-шаға*» деген қос сөзіміздің екі сыңары да *бала* мағынасында. Демек, *құлыншақ* – бала құлын. Нәтижесінде *құлыншақ*, *тоқтышақ*, *келіншек* дегендегі «**шақ**» сыңарлары анықталатын сөзден соң тұрған анықтауыштар екенін көреміз. Кейінгі заманда *шақ* сөзі кішірейткіш қосымша болып қалған да, оның тұлғасы **-ша/-ше** болып ықшамдалған: *тайын+ша*, *өгіз+ше*, *ту+ша*, *құнан+ша*, *дөнен+ше* (*құнажын*, *дөнежін*).

Қазіргі кезде *еркек қой*, *еркек тоқты* деп сөйлейміз; бұл құрылымдағы *еркек* – анықтауыш. Ол анықталатын сөзден бұрын тұр. Енді осының бұрын қандай болғандығын тексерейік: «*қошқар*» деген сөздегі **қош** – *қой* дегенді білдіреді, **қар** – *еркек*; *айғыр* дегендегі **ай** – **ат**, соңындағы **ғыр** жоғарғы *қар* сөзінің редукциясы; кейіннен осы *қар* сөзінің басындағы **қ** түсіп қалып, **-ар** болып ықшамдалған. Ал **-ар** тұлғасының **-ер** болуы әбден ықтимал (*ар+лан* – **ит** тұқымдас хайуанның еркегі). Олай дейтініміз бір замандарда түркі тілдерінің дауыстыдан басталатын сөздерінің бәрінде де дауыстының алдында дауыссыз (сонор дыбыстардың бірі болған; *ар* сөзінің басындағы **а** дыбысы «е» болып та айтыла беруі мүмкін. Өйткені бұрынғы замандарда дауыстылар бірінің орнына екіншісі қолданыла

берген. Нәтижесінде жоғарыдағы «қар» сөзі жүре келе «ер» болып кеткен демекпіз (*айғыр* дегендегі «ай» қазақ-қыпшақ тілінің нормасы; біз *ай* сөзін бөлек айтпаймыз, *ат* дейміз; **ат** – якут тілінің нормасы, **ай** – біздің тіліміздің нормасы).

Бұл келтірілген мысалда ерте уақытта анықтауыштың анықталатын сөзден бұрын орналасатынын көрсетеді.

XI ғасырдағы Қашғари сөздігінде *еркеж* деген сөз ұшырайды. Бұл – *теке* дегенді білдіреді; **ер** – еркек, **кеж** – ешкі (түрікте *кежі*, татарларда *казакэй*, орысша **коза**).

Бізбен тілдес татарларда *атасарық*, *атақаз* деген сөздер көп ұшырайды: *ата* – еркек. Татарлардың *әтеи* деген сөзіндегі *әте-ата*, соңындағы **ш** кішкене дегенді білдіреді. Бұл да жоғарыдағы айтқандарымызды дәлелдейді.

Қытай тілінде *дао* – қылыш, *дза* – бала, осы екеуі қосылып *дао* + *дза* болса *пышақ* деген сөз болады. Ал, *сияо* – *дао* + *дза* = кездік (кішкене пышақ) болады. Қытайша *жөн* – адам, *жөн* – *дза* – сурет; *дза* – кішірейту, *дзы* – бала (кәдімгі бала).

Нәтижесінде, қытай тілінде де анықтауыштың анықталатын сөзден соң келетіні анықталады.

Жалғаулар бұрынғы кездегі не бастауыш, не баяндауыш болған

Сөйтіп біз сөйлеу тілінің өткендегісі мен қазіргісін салыстыра тексере келіп, тіл тарихын өз қолымызбен жасаймыз. Орыс тілінің IX–XII ғасырлардағы жазба деректері (славянша болса да) бар болғанымен, олар тіл тарихын түгел қамти алмайды. Өйткені тіл тарихының өмірі жазу тарихындай емес, одан анағұрлым ұзақ, тереңде жатыр.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Ғылымның бұл саласы тіл диалектілерін қарайды. Бір тілдің өз ішіндегі ала шұбарлығы, яғни диалект түрліше болады:

1) дыбыс диалект: *даяр/таяр, ашыы/ашты, чай/шәй, ж/дж.*

2) морфологиялық диалект: Қазақстанның батысында айтылатын: «*Ол Мәскеуде оқулы*» дегендегі **улы** осыған жатады. Бұл «*бітулі киім*» дегендегі үлгі емес.

3) лексикалық диалект: *бақыр – бақыраш (шелек – шөміш* мағынасында).

Диалект сөйлем түрінде де болуы мүмкін. Қазіргі тіл біліміндегі наречие, говор деп аталып жүргендер осы диалектіге жатады: говор – ұсағы; наречие – ірісі.

Бір елдің белгілі бір ауданында қолданылатын тілдің өзге елдің сөзінен өзгешелігі – жергілікті ерекшелік болып табылады. Дүниеде диалектсіз тіл болған емес. Халық тілі дегеніміз сол диалектілердің жинағы.

Радловтар, оған еріп Мелиоранскийлер сөз басындағы «е» дыбысын «ие» түрінде айтатын да ел бар деген екен. Сол «е» дыбысын да, «ие» дыбысын да айтатын біздің қазақ. Радловша Орынбор жағының қазағы «ие» дейді екен (ол Семейден Алматыға дейін аралаған). Айтпақшы, ол (Радлов) қазақта диалект жоқ, жеке адамдар сөздерінде ғана өзгешелік бар деген. Мелиоранский бұған ерген. Бір адамның өзі бірде – *бармадым*, бірде – *барғам жоқ*, енді бірде – *барған емеспін* түрінде сөйлейді. Меніңше, бұларды диалект деу дұрыс болмаса керек. Бұлардың әрқайсысының өзіне тән формасы болғаны сияқты, соларға лайық мағыналары барлығы да сөзсіз. Алашордашылардың қазақта диалект жоқ деуі – елді алжастыру, ұлтшылдық.

Бірге жасасқан ел бір-бірінен тіл (сөз) алмай тұрмайды. Сондықтан моңғол *темір*, *алдан* деп сөйлесе, қазақ та *темір*, *алтын* деп сөйлейді. Маррдың айтуынша, көршілес халықтар бірінен-бірі тіл алып қана қоймайды, олардың ортақ сөздері де болады екен (қазақ пен моңғол темір мен алтынды соны тапқан елден алған. Ол заманда қазақ, моңғол деген жеке ел де болмаған, тек аралас жүрген халық болған).

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТАРИХЫНА

Адам бұрын абстрактілі түрде сөйлей алмаған, конкрет түрінде ойлаған. Сондықтан ол кездегі сөздер де конкрет. Кейіннен абстракт түрде ойлай алатын болған соң, әлгі конкрет сөздерін әкеліп бұған да тыққыштаған. Сан санау қабілеті ойлауға да байланысты санға қатысты дыбыс, әріптердің өзгеріп, *сан – сай – сайла – саған – сайын* болуы бұлардың о баста бір сөз екендігін білдіреді. Адам сайын деген адамның санымен тең (қанша адам болса, сонша) деген; *сағын – сағыш – ойлау*.

Алғашқыда бір түбірдің екі рет айтылғаны *айқай* деген сөзімізден-ақ белгілі: *қай + қай = айқай* болған, бірінші сөздің басындағы **қ** түсіп қалған. Маррдың сөз басындағы дауыстыдан бұрын бұл орында бір дыбыс болатын, ол түсіп қалған дегені тағы да расталып отыр.

«*Исте*» дегенді «*ет*» дейміз (*олай ет, бұлай ет*). Ескілікті кітаптарда бұл сөз бұрын *әйләді* түрінде болған. Ол сөзді *ейледі* түрінде оқыған дұрыс. *Ейледі – істеді*, демек «**е**» мен «**и**» қосылғанда не **йй**, не жалаң «**е**» болуы тиіс.

Осы соңғы «**е**» түбіріне өзгелік етістік «**т**» жұрнағын қоссақ, «**ет**» болады, ал «**т**»-ны алып тастасақ «**е**» қалады. Бұл «**е**» түбірлі етістікті айырып тану үшін қажет.

Осы деректерді қорыта келіп, тіл ғылымдары қазіргі сабақты етістіктің көбі бұрын өзгелік етіс болған дейді. Бұған мысал ретінде *батыр, өлдір, еміз* деген сөздерді келтіреді:

(*ба+т+ыр, өл+д+ір, е+м+із*)

«**Е**» етістігі

Екен: *е+кен* (*кеткен*: *кет+кен* сияқты); «**е**» бұрын «**ер**» болған. *Ер болу* деген мағынада (*статья* мағынасында). *Етті* дегендегі «**е**» де осы «**е**» – *болдырды* деген мағынада. Мұндағы **т** – өзгелік етіс; *Ағар*: *ақ+ар*; Мұндағы «**ар**» да сол «**ер**». **Ер=е** болғаны белгілі. Сонда *ағар – ақ бол* деген мағынада. *Көбейді*: – *көп+е+й+ді* (мұндағы «**е**» мен «**й**» әлгі «**ер**» емес пе екен, өйткені «**р**»-да «**и**» секілді ауыз жолды сонор ғой).

«Ер»-дің түрленуі:

бұрын: ерді еркен ермес

қазір: еді екен емес

(Мұның *ер*, *ар* формасы жоғалды ма екен?).

Сөздердің тапқа бөлінбеген дәуірі және адамның конкрет түсінуі

Бұрын есім сөз бен етістік сөз ажыратылмаған: *ат* деген сөз бен *атта* деген сөз бір болған. $At = at + ta = at$ бол (ол кездегі түсінік конкрет болған: *Аттығы бар адам – ат болуға жарайтын*).

Жылы – сын есім, *жылы* – етістік. «*Жазу*» әрі есім, әрі етістік (бұрын). Бір ғана керек деген сөздің бірде етістік, бірде есім болуын қосымшасынан байқаймыз. Мысалы: *керекті* – етістік, *керегі жоқ* – есім.

Полиазият (Азияның солтүстігіндегі халық) тілінде қосымшаларының түріне қарай бір сөздің өзі бірде етістік, бірде есім болады.

Конкрет түсінуге байланысты айтарымыз: бұрынғы ұйғыр тілінде *жел* деген мағынада *есін* сөзін қолданған. $Есіне = есін + e = жел$ болу (*жел есті* деген тіркесті еске түсірейік).

«*Есіне*» сөзінің құрылысы *ойна* деген сияқты: $ой + n + a - есін + e; a = e$.

Таңырқады – таңқалды; таңыр – таң + ыр – тәң + ір; Таң – аспан бөлегі; ір – аспан. Бұрын адам өзін кішкене дүние деп есептеген. Бет-ауызды аспанға ұқсатқан бет – *таң атып келе жатыр*. «*Таң қалу*» деген тіркесті кейде қысқартып *таңырқау* дейміз. *Ұятсыз* деуді *бетсіз* деуімізде де осы конкреттік бар. Бұл қолданыстың да ым тілінен шыққандығы байқалады (бетін сызу – **ым** тілінен қалған қалдық; заттық көрсеткіші (материальное выражение) – бет.

Қазақ тілінің тарихы

09.XII.1936 ж.

Дүниедегі халықтардың барлығы да құранды, «таза» ел жоқ. Білімпаздар қазақты XV–XVI ғасырларда құралған деседі. Ел құранды болғандықтан, тіл де құранды болмақ: *шаруа, сән, ән*,

әңгіме, баға, найза деген сөздердің барлығы да парсынікі. Тілдің қалай өсіп, дамитындығын білу керек. Тілдің тарихын білу деген сөз – оның өніп-өскен жолын білу деген. Демек, тіліміздің сонау ұзақ жолда қандай өзгерістерге ұшырағанын, оған неге ұшырағанын білу керек. Бұрынғыны білу жай әшейін мақсат емес, тілді меңгерудің бір амалы. Біз тілді меңгеріп болғанымыз жоқ, толық меңгерсек қана оны дұрыс бағытта өзгерте аламыз.

Тіліміздегі кей сөздер қазақ тілінің осы күнгі қолданылу заңына сай емес. Мысалы, «ат» сөзінің «аттас» болмай, «адас» болуы (адас – ат жөнінен жолдас), күніне деудің орнына кейде күнге деуіміз (бұл өзбек тілінің нормасы), осы күндегі оқымыч, келміч деп сөйлейтін елдерде біздің де өтеміс, төлеміс деп сөйлеуіміз бұған дәлел. Бұл да сол баяғы таза тілдің жоқтығын дәлелдейді. Буржуазияның тілші мамандары мәдениет жұқпалы дейді. Бұл дұрыс емес. Ауылнай деген сияқты сөздер біздің тілімізге күшпен кірген; ағар сөзін басқа сөз жоқтықтан алған деседі. Бұл да дұрыс емес, ол да молдалардың зорлығымен көпке тараған*. Қоғамдық жағдай керек қылмаса екі ел араласқанмен бірінің тілі екінші тілге ауыса бермейді. Біздің қазіргі тіліміздегі шеттен келген көптеген сөздер қажеттілік жағдайға байланысты сіңіскен. Буржуазия ғалымдары тіл тарихын жазу тіліне қарап қана зерттейді. Жазу тіліне біз де қараймыз, бірақ ол тілді зерттеудің негізгі жолы емес. Жазба тіл бұрынғы кезде соған қолы жеткен үстем таптың құралы ғана болған. Жазба әдеби тіл дегеніміз кейде ел (халық) тілінен алыстайды, кейде жақындайды. Буржуазия ұлт тіліне XVIII ғасырдан бергі жерде ғана көшті. Бұрын латынша жазушы еді. Соған қарап, бұрынғы кезде ұлт тілі болмаған деп Еуроазия тілдеріне жала жабуға болмайды ғой. Баяғы** кітаптарын жазушы араб емес. Түркияда XVII–XVIII ғасырға дейін араб тілі қолданылған, бұған қарап, бұрын түрік тілі болмаған дей аламыз ба? (Түсініксіз тілмен сөйлеуі де, кейін оны ұлт тіліне бейімдеуі де буржуазияның өз пайдасы еді. Мысалға, крепостной дәуірі мен капитал дәуірін еске түсіріңіз).

Біз тілді палеонтология жолымен тексереміз. Мұның аты бөлшегіне қарай отырып, бүгінін табу (Бұл мамонт айуанын қалай тапқанымызды еске түсіреді). Мысалы, *әтеи, ата+и – әтеи*.

* Бір-екі араб әрпімен жазылған мысал танылмады – Е.Ж.

** Арабша сөз жазылған – Е.Ж.

Сөз ұзарып та, қысқарып та тұрады: қазақтың *бала-шаға* дегеніндегі «**шаға**»-сы *бала*; *бала* – кішкене, үлкен емес, балалық пен кішкенелік байланысты, бұған *қатшық*, *үйшік*, *кішкене* дегендегі **шық**, **кен** қосымшалары туған, **шаға** қысқарған. Осы күнге шейін түрікпендер баланы *шаға* дейді, моңғолдар *шаған* дейді.

Екі тілдің арасындағы байланысқа қарап, салыстыра отырып тіл тарихын білуге болады. *Орақтың* түбірі «**ор**» екенін ескеріп, *пышақ* дегендегі **ақ** қосымшасын қопарып алып, *пыш* түбірін қалдырып, оның мағынасының **піш**, **піс** (**инені пісіп алды**) деген етістіктермен жақындығын ескеріп, ақырында *орақ* дегендегі **ақ** пен **пышқы** дегендегі **қы** қосымшаларының еңбек құралын атайтын афикс екенін білеміз де, *пісетін*, *кесетін*, *пішетін*, *тесетін* құралдар жайындағы ұғымдар бұрын бір болғандығын байқаймыз. Ол заманда бірінің орнына бірінің жүре беретіндігін, келекеле мағыналарымен бірге сол сөздердің өзі де лайықты түр тапқанын аңғарамыз (*біз* бен *піс* бір), айырмасы есімдерде з-ның, етістіктерде с қосымшаларының болуы ғана; *біз*, *піс*; *кез(дік)*, *кес*. Алтайда *кездік* дегенді *кестік* дейді. *Кезе*: *кез+е*. *Қасық* дегендегі **ық қазық** дегендегі **ық** сияқты, бұл да қазудан алынған. Чувашта *пышақ* дегенді *пізе* дейді. Мұндағы *е пышақтың* соңындағы *ақ* жұрнағына тең: *піз-піс*; Біздің етік тігетін **бізіміз** – осы **піс**. Біздегі *шапқы*, *жонғы* дегендегі **қы**, **ғы**, татардың *пышқы* сөзінде кездесетін **қы**; бұл қосымша біздің *пышақ* дегеніміздегі **ақ**. Түрік *сүңгі* дегенді *сүңгек* дейді, ол *сүйек* мағынасында. Бұндағы **ақ** пен **ек пышақтағы ақ** (құрал үстеуі). Сөздің шығуын зат міндетімен салыстыру керек. *Пышақ*, *пышқы*, *біз* дегендер бір күнде шыққан емес, әр кезеңнің жемісі. Бұған қарап отырып, бізге жақын тіл мен өз тілімізді салыстырғанда *масақ* сөзінің басқаларда *бачақ* болуын, соңындағы **ақ** қосымшасын алып тастағанда түбірде **мас** қалатынын көреміз, сөйтіп ерте заманда **м**, **б**, **в**, **п** дыбыстарының бірлікте болғандығын еске аламыз; *жап*, *жауып*, *жабу*, *жамыл*. Өзбектің *иағ* деген сөзін білгендіктен қазақтың *жауқазын* деген сөзін білеміз: *жау+қаз+ын*, – *иағ+қаз+ын* (*иағ* – *май*, тамақ болатын зат, нәрсе деген зат). Бұл сияқтыларды тексергенде дыбыстардың өзгеру заңдарын білу де керек; **ғ** дыбысының **в** болып өзгеруін мынадан білеміз: *тағ*, *бағ*, *бұғ* сияқты сөздер қазақ тілінде *тау*, *бау*, *бу* болып айтылады.

Дыбыс өзгерістерін білу үшін бізбен тілдес елдердің дыбыс заңдарын білу қажет. Қазақша *бас, аяқ, әділ*; чувашша *бұус, атақ, еділ*. *Бас* дегендегі **а** дыбысы, чувашта **ұу**; *бас – нус, басы – нузи, қаз – қас*. Дауыстыдан бұрын **с** өзгеріп **з** болады. Қазақтағы *кесер* дегенді алтайда *кезер* дейді. Демек, оларда үнді мен үнсіз дыбыстар осы күнге дейін бір фонема болғанын көреміз. Қазақ арасында әлі күнге дейін *жұмысты бітір* деудің орнына *жұмысты пітір* деушілер бар. Бұл да **б-п** дыбыстарының бір фонема екендігін білдіреді. Чуваштар *ат* дегенді *ұт* деп; *ата* дегенді (*ат+а*) *ұт+а*, *уда* деуінде де көп мән бар.

Чуваш етікті *ад+ы* дейді, тәуелденгенде *адысы* дейді. **Ай-ақ** – *кішкене ат* деген сөз. Өзінен басқаны біліп келіп, кейін өзін білген адам. Ат пен итгі бұрын білген, аяқты кейін білген; *ат-ад*; *атта – ат бол, ад+ын*; *ыдыс – ыд-ад*. *Аяқ*: *ай – ат (ад, ай)*; *ақ – ыдыс*. *Аяқ ыдыс* демек. Татарлар *итік* дейді. Демек **а-е-и** бәрі бір фонема болғандығы байқалады. *Ыдыс*-тың да *ат*-қа байланысы бар. Өйткені *ыдыс* бұрын малдың (аттың) тұяғынан жасалуы керек. Ол заман ат пен оның тұяғын айырған ба (бүтін мен бөлшек аралас жүрген заман ғой). Осы күнге дейін *қой*-ға оның барлық бөлшектері кіреді. Біздің *құдық* деген сөзімізді татарлардың *құйы* деуі, кейбір елдердің *құйығы* деуі, біздің *аяқ* деген сөзімізді олардың *азақ (сабақ азағында)* деуі (татарлар), якутта *атақ* деуі; *айғыр* сөзін **ай** – ат; **ғыр** – басқа мағынадағы сөз болуы *ел адақта* дегендегі *адақ-аяқ* болуы *ит-ат-ай-ад-аз* түбірлерінің бір болып шығатындығын білдіреді. *Суық* сөзінің *сұлық* болуы, *адарғы* сөзінің *айырғы* мағынасында екендігі де бұған дәлел. Татардың *әтеш* сөзіндегі **әт** – **ат**, **еш** – кішірейту екендігін еске алу керек. Өз тіліміздегі *қада* деген сөздің барлығы татардағы *қадақ* (шеге), *қадақта* (*шегеле*) деген сөзі; *қи, қай+шы, қаз* деген сөздерді ескерсек, бұлардың мағыналарының жақындығын мойындасақ, **з, д, и** дыбыстарының өзара жақындығы да ашыла береді. Бір жағынан жоғарыдағы сөздердің бұрынғы кезде бір сөз болғанын білдіреді. Бүгінгідей сөздердің бұтақталып болмаған кезін танытады.

«*Артымнан ер*» дегендегі *ер – із; ізертте – ізер+ле; ізер – ід+ер*. (Бұл * *халқыниша* деген сөз). *Кес* түбірінен *кездік* тууы, *кезе, керт* деген сөздердің алғашқы мысалдарымен түбірлес болуы, бізде

* Көп нүкте – анықталмаған сөздер. – Е.Ж.

түрлі тілдің нормасы болғандығын, ашық айтқанда Орал-Алтай тілдерінің нормасы барлығын білдіреді. Сөйтіп ешбір тілдің «таза» болмайтындығы дәлелденеді. Біздегі з дыбысын олар (моңғолдар) **р** қылып айтады. Мысалы, *өгіз, өкір*.

Біз жақын тілдерді жоғарыдағыша бір-бірімен салыстыра отырып, жақындығы жоқ тілдермен де байланысын айтамыз: арабтың дегені, парсының дегені, қазақтың *ес* деген сөзі; арабтың дегені, қазақтың *мен* дегені, орыстың *меня* дегені, арабтың *кітабы* дегендердің жақындығы барлығын білеміз.

Буржуазия тіл ғалымдары қан жақын болса ғана тіл жақын болады дейді, тілі бір болса қандас болады дейді. Бұл дұрыс емес. Бірақ әлгі ғалымдар Европадағы халықтар үндіден көшіп келген, бұл екеуі қандас, нәсілдес дейді. Олар *мама, пана, фадар* (арабша), *фаша, мадры, муттер* (неміс) сөздері түрлі ұлттікі бола тұрып, бір-біріне жақын екендігін елемейді.

Бүгіндегі бір-біріне қарсы мағынадағы *құт-құтар* сияқты (жындану) мағынасындағы екі сөз бұрын бір мағынада болған. Мысалы, *ес* (сознание), *есей*: $ес+е+й=ес=ақыл$. **Е** – болу; **и** – өзі; бәрі жиылып *үлкен болу, естияр болу* дегенді білдіреді. Енді осы сөздің аяғына **ір** қосымшасын жалғағанда *ес* деген сөзге мүлде қарсы мағына туатындығы табиғи нәрсе. Бұрын *ес* сөзін *сыйлы* деп түсінген. *Жын, жан* – бұл екеуі бір сөз. – *есірік* деген сөз.

Ол заманда *көз* – жарық, қараңғы; «*жүзің айдай болсын* – әрі алғыс, әрі қарғыс». Якутта *көз* дегенді *қарақ* дейді, біз *көздің қарашығы* дейміз, демек, *қарақ* (*көзі қарақты адам, қара, қарашық, көз, көр* – бәрі бір сөз болған). Ол күнде екі (ұғымның) бір сөз аталуын еске алсақ, «*су қарағы (қараңғы)*» дегеннің де сыры ашылады.

Айта кету керек, Маррдың бұрын сөз дауысты дыбыстан басталмаған дегенін еске алсақ, *еңкей* мен *тоңқай*-дың да сыры ашылады (*айда-һайда, арыды-һарыды, қорық-үрік...*).

Тіл тарихында сөздің дамуы үшін ескі сөзге жаңа мағына (атқаратын қызметіне қарап) берушілік бар. Орыстың **перо** – дегені *қалам*, Алтайдың *түндік* дегені *терезе* екендігі бұған дәлел.

Сөз мағынасын жекеден жалпыға, жалпыдан жекеге тарту да тіл тарихында көп кездеседі (бұрын «*үй ауданындай*» деп ауданға нақты конкрет бермей сөйлесек, қазір районды *аудан* дейміз (яғни әкімшілік жер бөлінісі).

Жаңа мағына демекші, бірқатар *айуан*, *аң* бұрынғы құдайымыз. *Қасқырбай*, *Түйебай*, *Құлыншақ* деп ат қоюымыз соларды ардақтап, қастерлегенімізден. Мұндай қылық орыстарда да бар – *Собакевич*, *Волков*, т.б. Мұндай сөздердің өзі қалғанымен мазмұны жаңарып, өзгеріп отырады. Өйткені адамның өмірге көзқарасы, ұғымы үнемі өзгеріп отырады. Америка елінде кесірткеге тимейтін халық әлі бар. Адам табиғаттағы танып, білген нәрсесін актив, пассив деп жорамалдаған. Орыстардың түрлі заттарды, жан-жануарларды **кім**, **не** деп түрліше сұрайтын себебі сол ескі көзқарастардың өзгергендігінен. Ал бүгінгідегі заттардың міндеті сөйлемдегі сөздерді бір-біріне байланыстыратын грамматикалық амал болып қана қалған.

Кейбір елдерде құлды **кім?** демей, **не?** деп сұрайды екен. Бұл оларды пассив нәрсе ретінде қарап, кемсітуден туған.

Тіл адам баласының барлық табыстарын білдіреді. Адам баласының өрлеу жолындағы ізінің тілге беделі түскен. Бұл жоғарыдағы айтылғандардан да белгілі. Қазақтың «*балам*» деуі патриархат замананың қалдығы, өйткені бұл сөз *ру* деген сөзге байланысты: *ұру-ұрық-ұрығ-ұру*. Бұл *хасыл* (*асыл*) – тек. Көрінген баланы «*балам*» деуі некесіз заманнан қалған мұра. Ол заманда әйелдің жасы үлкені *ана*, *апа* болған. Бұлар да *ру* аты сияқты аталған. Еркектің үлкені *ата* болып аталған, *қыз* – кішкене әйел дегенді білдіретін сөз, оны моңғолша – *кеукім*.

Айтты деген сөздің тарихы. *Айтты*: *ай+т+ты*. *Айт* түбіріндегі *т* өзгелік етістің көрсеткіші. *Айт!* – «*аузыңды сөйлет*» деген сөз. Ескілікті кітаптарда ол *айды* деп беріледі, *сөйледі* деген сөз. Мұндағы **ды** – **ұ** болған; **ұ** – «*болу*» деген сөз. Бұл сөз қазіргі тілімізден шығып қалған.

Қайтар: *қай+т+ар*; *қай=кейін* дегенді білдіреді.

Қазақ тілі бұрын зерттелмеді. Оның жазба мұрасы болмады. Буржуазия тіл ғалымдарының жолымен кетсек, қазақ тілінің тарихы болмас еді. Себебі олар тарихты тек жазудан ғана іздестіреді.

Қап ыдыс мағынасында болуы керек. Бұрынғы кездегі **а** мен **е** дыбысының, **қ-к** дыбысының, **в-б**, **б-п** дыбыстарының бірлікте болғандығын ескерсек, мәселенің сыры ашыла түседі. Мына

төмендегі сөздердің дыбысталуы мен мағыналарының жақындығы олардың бір түбірден өрбігендігін білдіреді: *қап*, *қабық*, *кебек* (*кеуек*), *қауыз* (*ыз-кішірейту*), *қам-а*, *кәм*, *киім* (*киит*), *хабар* (татарша, бізше **істе** деген мағынада), *қауақ* (*асқабақ*), *кеуек* (*кебек*), *қақпа*=*қап*+*қа* (*қ/п*) (*құманның қақпағы*), *кеп* (*ішің кепсін*), *кеп-кепеш* (*таз кепеш*); *кеп-кебін кию*; *кебін*.

Қауыз сөзінің соңындағы **з** дыбысы кішірейту үстеу (жұрнағы) екендігін бұрынғы заманда сөз дауысты дыбыстан басталғанда *ауыз* болып, оның *қап* (ыдыс) сөзіне жақындығын ескеруге болады.

Әр дәуірдің өз тілі болады: *мемлекет*, *саясат*, *мұғалім*, *үкімет* деген сөздер тілімізге жаңа әлеуметтік жағдайларға байланысты енген. Көне түріктер бұрын *бала* деген жалпы атауды *ұғлан* деп қолданып, реалистік мәнін ашу мақсатында *ер ұғлан*, *қыз ұғлан* деп жыныстық ұғымды айырып атаған.

Қазіргі тілімізде *ұғлан* сөзі көтеріңкі немесе асқақ стильде қолданылатын лексема. Ол *оғыл* – *оглан* – *оглақ* – *ұғыл* – *ұл* деген варианттармен бірге *ер бала*, *ұлан* дегенді білдіреді. Бұл сөз *қыз* эпитетімен бұл күнде қолданылмайды.

ОДАҒАЙ

1. Таптасқан сөздер: *Мен бүгін келдім.*

2. Таптаспаған сөздер: *эй, е, бәсе*; заттың өзі, ісі, сипаты айырылмай, түйдек күйінде жүреді (*шөк – түйе жат*).

Кітап, құс – заттарды атайтын сөздер. Себебі бір затты екінші заттан айыру үшін айтылады (кітап пен құстан басқа зат бұлай аталмайды). *Шөк* те сол сияқты, оны түйенің атын ғана емес, ісін атауға да қолданамыз; ол және түйенің барлық ісі емес (кел, кет емес), белгілі бір ісі. Таптасқан сөздердің тіліне аударсақ «*түйе, сен жат*» болады.

Таптасқан сөздер – атау сөздер. Бұлар заттың өзін, сипатын, ісін айырып атау үшін қажет; таптасқан сөздер жеке тұрып хабар беру үшін емес, бірнешеуі қосылып барып, хабар беру үшін жасалған.

Таптаспаған сөздер – заттың өзін, ісін, сипатын, түйдегін жазбай атау үшін қажет. Олар хабарлауыш сөздер, жеке тұрып-ақ хабар беру үшін жасалған. Бұлар құрылысы жағынан жеке сөз, атқаратын қызметі жағынан сөйлем, не сөйлемдер жинағы.

Таптасқан сөзді сөйлемдерде бұлар одағайланып тұрады – одағай. Оның түрлері мыналар:

Шаруашылық одағайлары.

Қатынас одағайлары.

Көңіл одағайлары.

I. Шаруашылық одағайлары

Тіл адамдар арасында жұмсалады, ол – адамның өз ойын жеткізу, сөйлесу құралы. Шаруашылық одағайы тілге тән сөз емес, өйткені ол адамдар арасында қолданылмайды. Адамнан басқа жан-жануарларға қолданылады. Шаруашылық одағайының мысалы: **жылқыға айтылатын одағайлар**: *құру-құру!* (шақырғанда); *құр-құр, лық-лық* (асауды тоқтатқанда), *маһ-маһ* (жемге шақырғанда), *кіш-кіш* (суарғанда), жазуға келмейтіндері де бар.

Сиырды шақырғанда – *ау-хау*; тәуір көргенде – *әукім-әукім*; қайтарғанда – *өк (әк)*, суарғанда – *шәуім-шәуім*; саууға шақыр-

ғанда (*шәуім-шәуім*); борзданың басына шыққасын жегулі өгізге – *соп-соп*.

Түйені шақырғанда – *көс-көс, кәуіс-кәуіс*; қайтарғанда –*; шөгергенде – *шөк-шөк!*; суарғанда – *сорап-сорап*.

Қойды шақырғанда – сыбыс береді, қайтарғанда – *шәйт! қош!* суарғанда – *құрай-құрай!*

Ешкіні шақырғанда – *шөре-шөре!* қайтарғанда – *шек-шек!*

Итті шақырғанда – *кәһ-кәһ! күш-күш! көйт-көйт!*

Аң құсын қайта шақырғанда – *паһ-паһ! қайт-кел!*

Мысықты шақырғанда – *мыш-мыш*; тәуір көргенде – *мышым-мышым*, қайтарғанда – *пырс*.

Малшылық одағайынан таптасқан сөз туады

Одағай түбір де емес, шылау да емес. Қазақ тілінің бір әдеті – түбір емес сөздерді де түбірге ұқсатып, жаңа сөз тудыра береді. Сондықтан: «*білмеймін дейтінің не?*» деудің орнына – *білмеймінің не?* – *білмейміңе жол болсын!* – дейді. Осы ретпен шаруашылық одағайына **ла** қосып, туынды сөз жасаймыз. Солай сөз тудыра жүргенде бұлардың бірқатары таптасқан сөзге айналып кетеді. Мысалы, *шөгіп қалды* – *отырып қалды, жатып қалды* деген мағынада; *сораптау* – бір нәрсені ұзақ ішу; *айтақтау* – ит қосу, біреуді-біреуге айдап салу; бұл туынды сөздер тура мағынасында, алдыңғы екеуі түйеге, соңғысы (айтақтау) итке ғана айтылатын болса да, ауыс мағынада адамға қаратыла да айтыла береді. Осының нәтижесінде кейбір одағайлар таптасқан сөз мәртебесіне ие болып та жүр.

II. Шаруашылық одағайының тарихы

Шаруашылық одағайының көбі бұрын белгілі бір малдың аты болған. Мысалы, *қош!* – *қошқар* – *қой* (*қошқар* екі мүшелі сөз; қозыны еркелеткенде *қошақан* дейміз; *қош+а+қан*. Соңғы **қан**: *бұзауқан, ботақан, балақан* дегендегі кішірейту қосымшасы. Бірқатар елдерде қошқарды *қоша, құша* деп атайды. Бұрын *қой*,

* Сөз анықталмады. – Е.Ж.

қошқар, қозы, қошақан деп бөлектеу болмаған. Бәрі қой атымен жүрген.

Біздегі *өк, әк, әкім* – *өгіз* деген атауларды *өкүз, угез, өкүр* дейтін де елдер бар. *Көс-көс!* – түйенің аты болуы тиіс. Түрікпендер ботаны *көш-әк* дейді (мағынасы кішкене түйе).

Жылқыны жемге шақырғанда айтылатын *маһ-маһ* – қытай тілінде *жылқы* деген сөз (қазақ тілінде сиректеу айтылатын *мама бие* – сақа бие, *мама-ағаш* – ат байлайтын ағаш (керме), *мәстек* – жылқының нашары *маса* + *естек*, яғни *ат-ешек*, т.б. сөздер осы жылқы атауына қатысты болуы керек).

Күш-күш, күшім-күшім! – деп шақыру күшік атауына байланысты; *мыш-мыш* – *мышық-мысық*.

Қазақтың қойға қарата айтатын *құрай!* одағайы екі түбірден біріккен: *құра+ай*. Соңғы **ай** шақыру қосымшасы. Түбірдегі *құра* моңғолша *қозы* деген сөз. Моңғолдың *құрақан* сөзі де осы *құрамен* байланысты, түбірлес. Соңғы **қан/ған** кішірейту: *ботақан, бұзауқан*. Сонда *құра-ай* дегендегі *құра* – қой мағынасында, **ай** – шақыру одағайы – *әй!*; Алғашқыда *қой-ай!* деген қаратпа сөз болған.

Жылқы малына айтылатын *құр-құр, құр-оу, құр-у* дегендегі соңғы **оу, у** – шақыру қосымшасы, түбірі *құр*, бұл сөз басында жылқы дегенді білдірсе керек. «*Құр ат*» дегендегі тіркес те осы – *құр*. Жылқы шаруашылығына байланысты қолданылатын *құрық, құрмалау (қамалау)* сөздері осы *құр* түбіріне қатысты болса керек.

Түйеге айтылатын *соран* сөзі де екі элементтен біріккен. Алғашқы түбірі *сор* – «*суды сор!*» дегендегі етістік, соңғы *ан* – парсының *су* дегенді білдіретін «*аб*» сөзі болуы тиіс.

Шаруашылық одағайлары сөз емес, сөз екі адамның арасындағы ойды білдіру үшін, түсінісу үшін керек. Ал одағайлар екі адам емес, адам мен табиғат арасында ғана қолданылады; сөз айтылған жерде сөйлесу болады, ал одағайларды айтқанда бір жақты сөйлеу бар да, екі жақты сөйлесу жоқ. Онда да одағайлар жауап сөз күтпейді, тек жұмысты өндіру үшін айтылады, яғни одағайлар – өндірістік сөздер.

Адамдар арасында да айтылатын одағайлар бар: біреуді қолтағанда, бір нәрсеге назар аударғанда немесе керісінше қолтамағанда, амандасқанда, қоштасқанда айтылатын сөздер кейде біреу болса да тұтас сөйлем орнына жүреді. Мұндайлардың өз мағынасы түсініксіз де болады, ал, тіпті, түсінікті болғанның өзінде

де олар өз мағынасында тұрмайды. Мысалы, «салаймағаликум» – түсініксіз; *арма, бар бол* – дегендер түсінікті, бірақ өз мағынасында емес. Жөн сұрағанда: *танымадық, жол болсын!* – дейтін қаратпалар жай сөз ретінде түсінікті болғанымен, бұлар әншейіндегі беретін өз мағыналарынан артық мағынаға не, тіпті, басқа мағынаға ие болған. *Танымадық* дегеннің мәнісі: *танымай тұрмын, өз жөніңіз қалай еді? кім едіңіз?* дегенге келіп саяды. Ал біреуге «*жол болсын!*» дегенде алғыс айту, тілегін тілеу емес, неғып жүрген адамсың дегендей сұрау жатыр. *Хайыр, хош* дегендер араб, парсынікі. Бұлар сөйлемге тән жалпы заңдылық бойынша құралмаса да, сөйлем болып табылады. Сондықтан одағай қатарына қосылады.

Сәлемдесу одағайы екі түрлі болады:

1) еңбек түрі; 2) жағдай түрі. Бұлар тілекті сөйлем ретінде айтылады.

Мысалы, *Қырман тасысын! Ат үсті оңды болсын! Сауар көбейсін! Кеңес біріксін!* Осының бәрі тілекті сөйлем болып құралған сәлемдесу сөздер. Кешкі сәлем – *кеш жарық!*; құдық қазушыларға – *су басы жоғары*. Бұлар сөйлемді түрден одағайлы түрге ауысқандар. Өйткені «*кеш жарық!*» деген күн кешкірсе жарық болсын деген, яғни «*жарығың жарық болсын!*» деген екі сөздің орнына айтылса, «*су басы жоғары!*» деген «*құдығыңның суы тайыздан шықсын!*» деген тілекті білдіреді. Бұл сөйлемдерде «*болсын!*» деген тілек сөзді өз алдына көрсетпей *жарық, жоғары, су басы жоғары* деген сипаттарымен ғана таңбалаған.

Сәлемдесу, жөн сұрау, қоштасу формулаларынан басқа да қатынас одағайлары бар. Мысалы, *әй, ау, о, мә* деген одағайлар тыңдаушының көңілін өзіне аудару үшін айтылады. Бұндағы *мә* одағайы бір нәрсені ұсыну ретінде айтылса, басқалары сөзге құлақ сал деген тілекті білдіреді. Таптасқан сөздердің қолданысы бойынша «*әй, бері қара!*», «*ау, байқасайшы!*», «*ау, мынаны беріп жатырмын!*», «*қара! а? не? а?*» – сұрау қосалқысы (*солдай ғой, а?*). Бұл одағай сұраулы сөзді пысықтау үшін де қолданылады. «*Екеуміз жарысқа түсеміз ғой, а?*».

Демеу сөздер: *ал, әйде, сал, айда*; «*ал, басталық, келіңдер!*» дегенде «*ал*» бастау ісін демеп тұр. «*Ал, салшы, Рақыметтің алғанын сал, жеті қадақты бір алды, он екі қадақты бір алды...*».

Мұндағы *ал* салу ісін демеп тұр. «Әйде, жүр!» дегендегі *әйдә* жүру ісін демеп тұр.

Иә, пәлі, әләй – осының дұрыс. Бұл қатынас одағайына *жақсы, жарайды, мақұл, дұрыс* деген таптасқан сөздер де кейде қосылады:

– *Бұл жұмысқа сенің барғаның мақұл* (мақұл – таптасқан сөз).

– *Осыны сен істеші!*

– *Мақұл!* (Бұл қатынас одағайының қостау түрі).

Осылар сияқты екі жақты ұғым беретін одағайлар: *жоқ! тек! қой! тәйт!*

Қатынас одағайының сілтеу түрі: *әне, міне, әнеки, мінеки*, т.б. *Қане? қанеки?* дегендер де осыларға қосылады.

III. Көңіл одағайлары

Сөйлеу – бір оқиғаның жайын хабарлау. Ондай хабар әр адамға әртүрлі әсер етеді: қуантады, ренжітеді (Челюскин, Бусыгиндер оқиғасы). Сөйлеу дегеніміз хабарлап қана қою емес; белгілі ойды, ниетті білдіру. Сондықтан көздеген мақсатымызға қарай оқиғаның өзімізге тигізген әсерін білдіре де, білдірмей де сөйлейміз; сұрай, өтіне, бұйыра, тыңдаушыға белгілі бір талап қоя сөйлейтін кездеріміз де болады. Қысқасы, біз өзіміздің хабарымызға тиісті өң бере сөйлейміз. Тыңдаушыға айтар хабарымызбен бірге өз көңіліміздің мейірін қоса білдіреміз.

Хабар – қуанта, таңдандыра, күлдіре, ызаландыра, өтіне, кекесіндей, сұрай, бұйыра, қандай әсері барын ашпай да айтылады.

Тілде көңіл райын қоса білдіретін амалдар өте көп. Өйткені көңілдің әртүрлі райының өзіне тән әртүрлі әні бар (сөйлемнің әртүрлі әні болады). Айтушының көңіл райын сөйлемнің әніне қарай танымыз. Жазуда көңіл райын тыныстық белгілерден, сөйлемдегі сөздерден, сол сөздердің сөйлемде орналасу тәртібінен білеміз. Көңіл райын білдіру үшін қосымша, қосалқылар да (демеуліктер) қолданылады. Сұраудың **ма** деген қосалқысы бар; болжалдың **шығар** қосалқысы бар. Сеніммен сөйлесек «*ол барған*» деп кесімді айтамыз. (Көмекші етістік қосалқы қызметін атқарады деу дұрыс па?..).

Таптасқан сөздерден құралған сөйлемдер арқылы да көңіл райы білінеді. Кейде ақындар сөйлемді өзгеше құрап, суреттеп айту арқылы да көңіл райын танытады. Мысалы,

*Жерді жонған, тасты опырған әлді қол,
Ұрандасты, ұлы күшті қосты мол!
Жерді жарды, шамын шапты, тірілтті,
Кең даланы кесіп-пішіп келді жол!
Жүрек тулайд қыр қозғалған айқайдан,
Жарқырап қыр, сарқырайды бел, сайдан...*

(Ілияс)

Қуаныш райын ақын «жүрек тулайды» деп білдіреді.

Арнаулы одағай сөздермен де (түбір, шылау, тапсыз-ақ) көңіл райын білдіруге болады.

*Па, шіркін! Өмір болсаң, бол осындай!
Болалсаң, болып тұрсаң болатындай.
Шекспир, Пушкин, Байрон, Аристотель
Ойға ерік бере алмаған о да осындай*

(Асқар).

*Мырқымбай, Мырқымбай!
Бай-бай-бай
Жүрмейсің жай*

(Бейімбет).

Бай-бай-бай – ызалануды білдіретін одағай.

Қап – опыну одағайы (*қап, байқамай қалған екем!*).

Ишиша – жиіркену (*ишиша, күннің суығы ай!*).

Алақай – қуану одағайы (*алақай, әкем келді!*).

Бәрекелде – ұнату одағайы (*бәрекелде, ризамын*).

Бұлар көңіл одағайы, өйткені көңіл райын хабарлайды. Құрылысы жағынан жеке сөз, мағынасы жағынан сөйлем.

Көңіл райын білдіретін амалдардың ең негізгісі, сөздің әні. Сондықтан бұлар осы одағайға арналып жасалғанмен, әніне қарай көңілдің әр райын білдіріп кете береді. *Ойбай* – шошыну одағайы;

бірақ ол таңдану әнімен айтылса – таңдану одағайы болады; «*бәрекелде*» де өзгерді.

Мысалдар: *алақай, әттең, әттегене-ай, қап! Ойбай* (жұлып алғандай айту, жай айту); *қап, сені ме! қап, бәлем* (кіжіну); *ойбой* (таңдану орнына ұнатпау); *апырмай, япырмай, ойпырмай* (әніне қарай: үрейлену, таңдану, күйзелу). *Пай, паһ, па* (таңдану); *ишиша, ишишаһ* (тону, жиіркену); *түү, түүһ* (кейде таңдану, ұнатпау); *уһ* (қайғыру, шаршау); *оһ, аһ* (қайғыру, опыну, таңдану); *айхай* (рақаттану); *әй, өй, ей, ай, ой* – тиісті әнімен айтылса таңдану, кемсіну, оңай көру, т.б. мағыналарда. *Иә, пәлі* – кейде кекесін; *омай! омай, шіркін!* – кем тұту, кекету.

Тәуелдеулі, жіктеулі сөздерден жасалған: *қарағым, айналайын, қалқам, сәулем* сияқты тәуір көру, кекету одағайлары да бар; бұлар да, осы тәрізді басқа сөздер де тиісті әнінде тұрса ғана одағай болады.

Әні сай келсе таптасқан сөздер де, сөйлемдер де одағай болады. Одағайланған атауыш сөздердің мысалы: *сабай-ай! қасқа-ай! сабылан-ай (саңлақ-ай(?), сөз-ақ! мәссаған!*

Одағайланған сөйлемдер: *ісің бар болсын! жүзің айдай болсын! келбетіңе болайын!*

(Автор жазушылардан көп мысалдарды теріп алған).

IV. Көңіл одағайының тарихы

Хабарлағалы тұрған оқиғасының жәйін де, сөйлеушінің көңілін де, талабын да білдіру – тілдің кәрі әдеті. Келе-келе көңіл білдіруге арнап бір нәрсенің затын, сипатын, ісін танытатын біраз атаулар жасаған. Мұның үстіне зат, іс, көңіл күй деп бөлшектемей, бүтін образ, тұтас хабар беретін одағай есебінде хабарлауыш сөздер жасап алған. Атауыш сөздер тілге қандай керек болса (бір нәрсенің анықтығын, дәлдігін білдіру үшін), одағай хабарлауыш сөздер де тілге сондай керек (өткірлігін, әсерлілігін күшейту үшін).

Атауыш сөздер де, одағайлар да тілдің өз материалынан жасалады. Одағайлардан атауыш сөздер, олқы сөйлемдер жасалып отырады. Атауыш сөздерден, олқы сөйлемдерден жасалған одағайлар мысалы: *құр-құр* – құрық; *шөк-шөк* – шөгу, шөгер; *аһ-*

уһ – ахылау, ухілеу; ай-қай (ай-хай); бұлар одағайдан жасалған атауыш сөздер.

Араб сөзі қазақ тіліне беріде араласқан. Бірақ сол араб сөздерінен де одағайлар жасалған. Бұдан одағайлардың тіліміздің алғашқы дәуірінен сақталып қалған сөздер еместігін, одан беріде жасалғандығын, осы күнде де жасалып жатқан тіл элементтерінің бірі екендігін көреміз.

«Тек» – тек тұр – сен тек тұр (бастауыш, айқындауыш, баяндауыш). Соңғы нұсқада сөйлем толық күйінде тұр, тек – айқындауыш. Алғаш тек өзін де, басқа мүшелерді де жалғыз тұрып аңғартады. Демек, ол мағынасы жағынан сөйлем, хабарлауыш сөз. Одағай – бас-аяғы түгелденбей, шала-шарпы айтылған сөйлем, не сондай сөз. Құрылысы кеміс болса да одағай толық мағына береді. «Тек!» – сен тек тұр. Соңғы «тұр» сөзінен сен деген екінші жақтық мағына байқалады. «Тек» сөзі сөйлем ішінде қимылдама деген мағынаны береді: қимылдамау – тұру ғой. Демек, «тек» – тек тұр. Бірақ тек сөзінде сен ұғымы жоқ, бұйыру жоқ (тұр етістігінде бұл екі сапа да бар. Тұр етістігіне сен деген екінші жақ мағынасы шығатын себебі тұруға тиісті болған адам осы сөзді тыңдап тұрған адам болатындығы. Сөз соған қарата айтылғандығы, тек жекіруінде бұл да бар). Тұр етістігінде бұйыру мағынасы бар; бұйыру мағынасы тек сөзіне телулі. Демек, бұйыру әні сол тек сөзіне тиесілі. («Ғалымдар далада тұр» дегендегі тұр сөзінде бұйырық әні жоқ, сондықтан ол үшінші жақты білдіреді – ол тұр). Тек одағайының олқылығы осылай толады.

Одағайдың кемістігін толтыру үшін осындай жағдай қажет, керекті әні болмаса, одағай пайдаға аспайды.

Қан! – қаны қалған екенмін, демек, қан! – әрі шала сөйлем, әрі шала сөз (соңғы ы дыбысы түсіп қалып тұр).

«Айналайын» сөйлемдік жағынан да, сөз мағынасы жағынан да кеміс емес (алдыңғы айтылғанның керісінше), бірақ мағына жағы шала, тасада тұрған «садақа» – құрбандықтың образы. Бұл – шырқ көбелек айналу емес: «мен сені сондай жақсы көрем, сен үшін өліп кетуге дайынмын» деген мағынада. Ол мағына «айналайында» түгел емес.

Бір одағайға бір түрлі жағдай керек, ал екіншісі – басқа жағдайды керек етеді. Мысалы, тек, тәйт, қой, әй, а? сөздері тыңдаушысы

болмаса одағай болмайды, *әрине, ия, пәлі, жақсы, мақұл, дұрыс, рас, жарайды, жөн* сияқты қоштау одағайларына тиісті сөз алқасы керек; *ал, мә* одағайларының пайдаға асуы үшін тыңдаушы да, беретін нәрсе де, оны ұсыну да керек, бұл соңғылары болмаса, *ал, мә* сөздері сорақылық одағайы болады. Онда да сорақылық одағайының әніне салу керек, ал оған салмаса және алдыңғы үшеуі де болмаса, бұл сөздер босқа қалады.

V. Одағайдың дыбысталуы

Ән – тілде көңіл райын білдіру үшін қажетті амалдардың маңыздысы. Көңіл одағайы көңіл райын білдіруге арналған, демек, оның әнінің түрі де ала бөле. Бір одағай әлденеше көңіл райын білдіреді, сондықтан түрлі әні болады. Олар көңіл одағайының дыбыс құрылысын билеп кетеді, ондай дыбыстар әнге бейімделу үшін: 1) кейде жоғала; 2) кейде өзгере; 3) тұрақсыз өзгеріп барып, тұрақтайды, *қаны* сөзінің соңындағы **ы** дыбысының да түсіп қалуы да содан; **«ы»** әнделмейді (түседі).

Япырмай, апырмай, япырмой, апырмой, ойпырмай секілді одағайлардың дыбыстарының түрленуі көңілдің түрлі райының түрлі әніне байланысты. Бұлар әуел басында *иә, пірім-ай, аһ, пірім-ай, ой, пірім-ой* деген тәрізді бөлшектерден бірігіп, соңғы қосымшалары мен сөз басындағы қаратпалары түбірмен тұтасып кеткен. Осы кірігу барысында әр одағайдың айтылу әуеніне қарай соңғы дауысты дыбыстары бірде **а**, бірде **е**, бірде **о** болып түрленген. Тіліміздегі *ойбай* мен *ойбой* одағайларының қалыптасуы да солай. Осы себептен әртүрлі әнге қолайлы түрлі дауысты дыбыстардың әрқайсысы әр одағайға таңылып тұрақтасады. Мысалы, жақсы көргенде **а**, **балам** деп, кіжінгенде **әб**, **бәлем** деу осыдан. Асылы, көңілсіздік одағайлары жіңішке дауыстыны қаласа, көңілділік одағайлары жуан дауыстыны, оның ішінде де о дыбысын қалайтын тәрізді. Себебі, көңілсіз әндер ащы (высокий голос) дауыспен, көңілді әндер қоңыр (низкий голос) дауыспен айтылады. Мысалы, **ай!** одағайы әніне қарай таңдануды да, опынуды да, сүйсінуді де білдіреді. *«Жарайды», «әй!»* одағайларын қоңыр дауыспен созып айтса, таңдануды білдіреді, ащы дауыспен айтылса, жекіріп, біреудің

назарын өзіне аударуға болады, одан да гөрі жіңішкертіп *ій-ій* десек, жиіркену одағайы болады.

Паһ!, па!, пой-пой!, бай-бай! одағайлары әніне қарай (таңдану, ызалану) түрлі раймен айтылады. Ал, *бе-е-еу (бе-еу)* десек, ыза ғана шығады.

Одағай – дауыстысының көңіл райының әніне бейімделіп, тұрақты сөз болуы, осы әртүрлі дыбысталуының өзі біртіндеп орнығып, әртүрлі мағына беруін керек қылған. Осыдан келіп бір одағайдан өрбіген *а, ә, о, е (уа, уо) ау, әу, еу, ай, әй* сөздері қалыптасқан. Бұлар негізінде **хабарлау, шақыру одағайлары**.

Мұның қандай көңілмен айтылған хабар не шақыру екендігін бұрын әнінен білінген, қазір дауыстыларының түрінен де білінеді (онда да кейінгі кезде).

Сөйлемде шақыру одағайы басқа одағайлардың алдынан не артынан, не екі жағынан жанамалап отырады. Мысалы, *шырағым-ау!, шырағым-ай!, ой-пірім!, ой-пірім-ай!, па!* одағайына *ай* одағайы қосылып, *па+ай! (пай!), ба+ай! (бай!), ой+ба+ай!* болады. Мұндағы **б, п** дыбыстары **м** дыбысына айналып, *о-ма-ай (омай, шіркін)* деген кекесін одағайы туған.

Одағайлардың дауыссыз дыбыстары да өзгереді. Қалай өзгерісін қапелімде білмей де қаламыз. Мысалы, *мәссаған!* деген одағайдың *мә саған* дейтін екі сөзден тұратынын білеміз; ал, *әттеген-ай!* сөзінің түбірін білмейміз – *әә! деген-ай! Мәссаған!* дегендегі *мә* сөзінің **ә** дыбысы созылады. Сондықтан *саған* дегендегі басқы **с** дыбысы да созылады. Нәтижесінде **с** екеу болып, екі буынға бөлініп кетеді. Ал, *ә деген ай!* – *әәд-деген-ай!* дегендегі **д** тұйық буында сақталып қала алмаған. Сондықтан қатаң **т** дыбысына айналған. Сөйтіп «құмтыла үндесу» заңымен *әттеген-ай* болып қалыптасқан.

VI. Бірқатар одағай сөздеріміздің жасалуы

Көңіл-күйі одағайларының бірқатары араб-парсы сөздері: *бәрекелді, гапыл, ой-пір-ім-ай (ой, ай – қазақтың шақыру одағайы, пір – ұстаз; ие – парсы; м (ім: пір-ім) – тәуелдеу қосымшасы; шырақ (ым) парсы).*

Одағайдың бірқатары атауыш сөздерге шақыру одағайын, тәуелдеу жалғауын қосып жасалған (*жарқын+ым, шырақ+ым, қарақ+ым, қалқа+м, сәуле+м*).

Сабаз-ай, қабылан-ай (қайратты дәріптеу; *сабаз – шаһ – баз – сұңқар*; парсы); *қабылан* – арыстанның бір түрі, қазақтікі; бұған қосылған *ай* шақыру одағайы.

Шырағым-ау (тәуелді сөз + шақыру одағайы) бұл беріде жасалған тұлға, осы күнде жасала беретін түрі. Одағайлардың бәріне ірге (негіз) болған нәрсе – бесінші тараудағы шақыру, хабарлау одағайлары *па, паһ, пай, бай-бай* (таңдану, күйзелу); *мә* (назар салдыру); *бе (еу!)* – ызалану; *ой-бо-ой* (шошыну); таңдану одағайларында *па, ба, мә, бе* түрлеріндегі қаратпа сөз. Бұл сөз *баба* дегенде екі рет, *апа* дегенде бір рет ұшырайтын бүгіндегі тумалық термин (бұрын ру бастығын осылай атаған). Осы қалыппен басқа одағайлардың дені де қаратпа сөз болып жасалған. Адамдар бұрын табиғат сырының күштерін білмеген. Сондықтан олар табиғатқа адамша (жанды затша) тіл қатқан. Желді ысқырып шақырған, құйынды қуалаған, ауруды көшірген, түрлі жақсылық-жамандықтың иесі бар деп түсініп, оларды бірде шошындырып, бірде тамақ беріп ырза қылып отырған. Әр рудың иесі, қорғаны бар деп есептеп, соларды жәрдемге шақыратын болған. Келе-келе осы ұғым-түсініктен дін туған. Одағайдың қаратпа сөзсіз (шақыру сөзінсіз) болмайтыны сол әртүрлі табиғат күштеріне: ай, күнге, малға, т.т. қарап сөйлеп, соларға көңіл айтып, соларды жәрдемге шақырудан қалған қалдық. Кейін адам баласы оны ұмытып, әр одағай өзінің әніне қарай түрліше көңіл райын білдіретін сөз болып кеткен.

VII. Одағай сөздердің тынысқа қатыстылығы

Одағай – сөйлемнің орынбасары, сөйлем соңындағы тыныстық белгілер де мұнікі. *Ө* – оңаша одағай; хабарды аяқтай, тұйықтайды (леп, сұрау белгілерінің бірі керек). Өзінен кейінгі сөйлеммен тығыз байланыспай, ойды аяқтай, оңаша тұра береді, соңынан нөқат (нүкте) қойылады:

- *Осы жұмысқа сен баршы!*
- *Мақұл.*
- *Жиылысты аша берсем деймін.*

- Дұрыс.
- Бүгін театрға барсақ қайтеді?
- Жарайды.
- Мұны сен жаза ғой!
- Жақсы.
- Жолдасың келді ме?
- Жоқ.
- Мынау маған беретін кітабың ба?
- Ия.

Леп белгісі

Бұл да оңаша (жаңағыдай).

Бұйыру, тыйу, назар аудару түріндегі көңіл, шаруашылық, қатынас одағайларынан соң леп белгісі қойылады.

а) көңіл одағайы.

Мысалдар:

- *Бәрекелде-е-е! Ис деп осыны айт!*
- *Ұяттағы!*
- *О, немене?*
- *Әлгі Үсен та тыныс белгілерін қалай қою керектігін білмейді*

екен.

– *Ойбой! Өзіңнің тіпті жібің тарқатылып барады ғой? Бері жүрші, бері, ширатып жіберейін!* (Ғабит, «Қыз Жібек»).

– *Мәссаған! Осыны да сөз деп, ұялмай айтты ма екен?*

– *Қап! Кетті, кетті! Апырмай, тұрмас па екен? Тізгіндеп ілер басы бұрмас па екен. Ызғыған сырғанақты теуіп барып, Теңізге, жарға құлап ұрмас па екен. Дегенде бір ырғалып қалды тоқтап, Жүгірді лагерь халқы тегіс қаптап* (Лияс, «Жорық»).

Осындағы: *бәрекелде, мәссаған, ойбой, кап, ұяттағай*, т.б. көңіл одағайларынан кейін леп белгісі керек.

б) шаруашылық одағайы.

– *Шек! Көрдің бе, мұның қас қылғандай теріс тарта беруін!*

– *Әукім, әукім! Мал деп осы көк сиырды айтсайшы!*

Мұнда *шек, әукім* сөздері кейінгі сөйлемнен аулақтанып тұрған болса, одағайлардан соң леп белгісі қойылады.

с) қатынас одағайы.

«Тек», «әй» сияқты тыйу, шақыру одағайы кейінгі сөйлеммен тығыз байланыспаса, оңаша тұрса, олардан соң леп белгісі керек (Бұл сөздер тұрпайы болғандықтан аз қолданылады, затсыз айтады). Леп сөзді сөйлем түрімен айтылса, леп қойылады.

Сұрау белгісі

Қатынас одағайы сұрау сазымен де айтылады, бірақ кейінгі сөйлеммен тығыз байланысады. Сондықтан өз соңынан сұрау белгісі қойылмайды: – *Ау, бұлары қалай.*

Сұрау одағайы сөйлемнің соңында болып, сұрау сазымен айтылса, сұрау белгісін жазамыз:

– *Егісті осы бескүндіктің ішінде бітіреміз, ә?*

– *Биыл планды ерте орындағанымыз трактордың арқасы-ау?*

Кейбір тыныс белгілері жайында

Мағынасы жуық бірнеше одағай, не бір одағай салаластарша тізбектеледі. Бір не бірнеше одағай мағына жағынан өзімен тығыз байланысы бар сөйлемнің не басында, не аяғында, не ортасында тұрады.

Тізбектеліп, бірін-бірі толықтырып тұрған одағайды салалас дейміз, арасында кіші тыныс (үтір) қойылады. Кейінгі сөйлемнен оқшауланып тұрса не ноқат, не сұрау, не леп белгісі жазылады (Одағай көбінесе ойды салалас болып аяқтайды): *Па, шіркін! Уа, бәрекелде! Ә-ә-әй, жоқ! Қап, ойбай-ай! Қап, әттеген-ай! Оу, шырағым! Па, деген! Ой, алақай-ой! Әттең, қап! Әйт, боразна! Әй, білмеймін! Тек, әй! Пай, сабаз-ай!* (бұлар – салалас одағайлар; қайталасақ да үтір жазылады: *бай-бай-бай! Жоқ, жоқ, жоқ!*).

Ай, әй, ей, ой, өй, ау – дейтін шақыру одағайлары басқа одағайлардан бұрын келсе, бөлек жазылады және бір-бірінен кейбір тыныс белгілері арқылы айырылады; ал басқа одағайлардан кейін келсе, қосылып жазылады. Мысалы, – *Әй, шырағым – шырағымай; ай, жоқ – жоғау; о, бәрекелде – обалдағай.*

Қаратпа болып тұрған таптасқан сөздің аяғында шақыру одағайы келсе, ол бөлек жазылады; араларына ешбір белгі қойылмайды (*солай ау!? Үсен ау, келінті ау*).

Одағайлы сөйлемдер

Ішінде одағайы бар сөйлем – одағайлы сөйлем (Сөйлемнің басында да, ортасында да, аяғында да келе береді).

Сөйлемнің басында тұрса, одағайдан соң кіші тыныс қойылады (*жарайды, барайық, әй, о не дегенің?*). Мұндай одағайдың оңаша болуы да, не салалас болуы да шарт емес. Сөйлемнің ортасында тұрса: – *Олай болса, жарайды, бар!* Сөйлемнің соңында тұрса: – *Ол ойынды мен көрмедім-ау, қап!*

Шақыру одағайы – атын атамай шақыратын сөздер. Есімдерден жасалған қаратпа сөздер – атын атап шақыратын сөздер болады. Сондықтан ондай қаратпа сөздер де одағайдың орнына жұмсалады. Тыныс таңбалары да одағайлармен бірдей. Мысалы:

Бекежан, жүрген жерің жорық майдан!

Тентек ең бар жиганың осындайдан...

Бар, жеңеше, хабар айт!

Туыспай кеткір, алты аға,

Бармысың, ойбай, қайдасың?!

23.00 сағат. 30.06.1937 жыл

ТҮРКИ ӘДЕБИЕТТЕР ТІЛІНІҢ ТАНЫМЫ***1. ХОЖА АХМЕТ ЯССАУИ КІМ?**

Хожа – нәсілдік лақап аты (тегі), Яссауи – меншікті мекеннің аты, өз аты – Ахмет. «Қай Ахмет?» деген сұрақ бойынша берілетін «Бала Ахмет» немесе «Шал Ахмет», «Қойшы Ахмет», «Молда Ахмет», «Хожа Ахмет» деген жауап сөз сияқты. Осылай екенін Хожа Ахметтің өзінің мынау сөздерінен де байқауға болады.

*Ахмет, сен әм ғашық бол,
Сыдықың бірлә Садық бол.
Дәргәһига лайық бол,
Жаман болған ғашықлар.*

Қазақшасы:

«Басқалар сияқты, Ахмет, сен де тәңірге ғашық бол, ғашықтығыңның растығын іспен көрсет, сонда ғана сен тәңірінің алдына баруға лайық боласың. Ғашық болғандардың бәрі де тәңірісіне солай сүйкімді болған», – деген мазмұн береді.

Хожа Ахметтің аты белгісіз бір шәкірті ұстазын – Хожа Ахметті мадақтау толғауында былай дейді:

*Қаршығаны құшлаган,
Сұңқар, лашын ұшлаган;
Сансыз мұрит башлаган,
Шайых – Ахмет Яссауи.*

Қазақшасы:

«Менің ұстазым – қаршыға, сұңқар баптап, құс салып, аңшы болған, сансыз шәкірт үйретіп ұстаз болған Ахмет Яссауи», – деген сөз болады.

32-«Хикмәтте» былай дейді:

*Әй, күл Ахмет, сен юріп, гам-кин көңілні аулағыл:
Аһлі діл болған кіши гам-кин көңілни шат итәр!*

* «Түсініктерде» қолжазба мәтіні туралы толық түсінік берілген. – Құраст.

Қазақшасы:

«Ай, Ахметқұл, сен қарап отырма, тұр, қам көңілді кісінің кепілін аула, мүддесін ойла, көңіл-көзі ашық адамдар қам көңілді адамдарды шаттандырар болар», – деген сөз болады. Мұндағы «кұл» деген сөз – «құдайдың құлымын» дегені. Өзін «кұл» деп атау шайхтардың толғауларында жиі кездеседі.

9-«Хикмәтте» тағы былай деген:

*Құл, Хожа Ахмет, тағат қыл,
 Ғұмырың білмәм неше біл,
 Асылын, білсәң ап кіл,
 Яна кілге кетерә!*

Қазақшасы:

«Ай, хожа нәсілді құл Ахмет, өміріңнің қаншасы қалғаны белгісіз – құдайыңа құлшылық қыл, өзіңді-өзің таны! Біле білсең, сенің негізің су мен топырақ-лай. Сен өлесің, қайтадан топырақ боласың, сенде күш жоқ» деген мағынаны білдіреді.

Міне, осы жоғарыдағы айтылған сөздерден біз Хожа Ахмет Яссауидің өзінің қоспасыз, шын атының «Ахмет» екенін көреміз.

Ал енді Яссауи деген сөз – оның Хожа Ахметтің, тұрақты мекенінің аты. «Қай Ахмет?» деген сұрақ бойынша: – «Ташкенттік Ахмет» немесе «Қазалылық Ахмет» «Сыр бойылық Ахмет» деп берілетін жауап сөз сияқты. «Яссауи» деген сөздің соңындағы «у-й» қазақ тілінің «лық», «лік» деген меншіктілік мағына беретін үстеуші сияқты араб-парсы жұрнағы (суффикс). Мұндай қосымшаның элементі қазіргі жанды тілімізде де қолданылып жүр. Мысалы, «қазақы ат», «түрікмен кілем» деген сөздердің соңындағы «ы-і» парсы тілінен енген, меншіктілік мағына тудыратын жұрнақ, өз атауымен айтсақ, «яй нысби». Сонымен бірге қазіргі әдеби тілімізде қолданып жүрген, «әдеби», «саяси», «рухани» сияқты сөздердің соңындағы «и» да сол тәрізді. Түбірлері – «әдеп», «саясат», «рухан» болса, «и» қосылғанда арабша меншіктілік мағына беретін, қазақша *әдебиеттік, саясаттық, моральдық* деген мағына беретін сөздер. Осы сияқты «Яссауи» өзінің түбірі «Ясса» немесе «Ясси» болып,

سنه ، سوئو قنقا ، احموت ده ، دیوان حکمت ، تی
 توریگی تلمه ده جازوم ده یولی ، قازیرگیله رسیا قتی وز به کت
 لیمه ، نه مکه قازراق ، و ییمر تلمه ده جازوم ده مکه گون
 سو لای بولغان سوک ، بزده « دیوان حکمت ، تلمه قنای توریگی
 تلمه ده جاز بولغان ده ییمر قازراق ، وز به کت ، نه مکه و ییمر
 تلمه ده جاز بولغان ده یی ایتسوخا ، شش ئیر نه گزده جوتاق
 اقمز دا جری .

و سقرت توره بولسا دا ، « دیوان حکمت ، تلمه قنای
 ته کسه ریپ ، قارای با ساساق ، مونا قازیرگی که زده گی وز به کت
 ده ، و ییمر دلق دا ، قازراق قنای دا تلمه قنای قنای ییمن جه کت . جه کت
 (که ییمر) نه کت ، یکا استا ، لیمه نسته روی ده ، از یی - کوی یی گراسا
 تیکالقا وز که شه لکته روی ده کوره با سنا ییمر . مسالی ، و تلمه
 که ییمر وزده روی قازیرگی قازراق تلمه قنای قولدا نایب جوز که نه شوخ بولسا ،
 که ییمر وزده روی قازیرگی وز به کت تلمه قنای ، نه مکه و ییمر تلمه قنای قولدا ،
 تلمه قنای جوز که نه شوخ بولسا شهادت .

هو جا احموت اراب ، پارسه تلمه رنزه ایتملا شه کوی بولسا
 توله نادک ، سوئو قنقا ، توریگی تلمه قنای سا هرا تری تلمه قنای
 گورگی با سنا تلمه رنزه ، بزده و اندر استا ، ماده نی سوزده روی
 کوی بیره ای قولدا نادک . سوئو قنقا و شش « دیوان حکمت ، تلمه
 تلمه قنای سوز به کت تلمه قنای ده و تلمه قنای بار . بولسا نه گزده در ال له مکه
 و تلمه با سنا مکه یی بار ...

соңына «и» жұрнағы қосылғанда, «яссауи» болып айтылады да, тіркестегі мағынасы яссауилік Хожа Ахмет дегенді білдіреді.

Жазба әдебиетіміздің авторлары мұндай сөздерді көптен бері-ак қолданып келе жатқан сияқты. «Қызылжари», «дулати», «арғыни» дегендер сондай, «Парсы изафетімен» айтылған сөздер*.

Ахмет өзі хаж жолында жүріп көрген тұрмыс қиыншылықтарын, жалғыздығын есіне түсіріп, елі-жұрты көзінен бір-бір ұшып сағынғанда өзіне-өзі жұбату айтып, былай деп толғайды:

*Не келсе көрмек керек, ол – құдайдан
Юсуфни айырдылар ол қанғандан.
Туған иерім ол мүбәрәк Түркістандин
Бағырыма ташни ұрып келдім мана.*

Қазақшасы:

«Өмір жүзінде адам пенденің басына не келсе де – бәрін құдайдан деп білу керек; Юсуфни қанғаннан айырған да, туған жерім жарықтық. Түркістаннан бауырыма тас салып, бұл араға келтірген де – сол құдайдың әмірі, ісі», – деген сөз болады.

Бауырына салып, егіне соқтырып жүрген тасы, орап беліне байлап алып жүрген алтын-күміс пұлы болу керек (автор).

Хожа Ахметтің аты белгісіз бір шәкірті «Диуани хикмәтта» былай дейді:

*Ясси суылың араси
Ягір гауһар параси;
Машаихлар сараси,
Шайхым – Ахмет Яссауи.*

Қазақшасы:

«Ясы суының аралығында асыл гауһардың бір бөлшегі жатыр. Ол машаихтардың бастығы болған менің шайхым Ахмет», – деген

* Араб тілінің грамматикасы бойынша, есім сөзді біреуге меншіктеу үшін оның соңына меншіктік мағына беретін «и» немесе «уй» жұрнақтарының біреуін қосып жазу керек. Сөздің соңы дауысты дыбысқа бітсе, «уй» жұрнағын жалғау керек, «дүнияуй», «ұхрауй», «ғайсауй» деген сияқты. Ал сөздің соңы басқа дыбысқа бітсе, оған тек «и» жұрнағын ғана қосып айту керек: «Арғыни», «Бақырғани», т.б. сияқты (Ескерту түпнұсқа бойынша – Е.Ж.).

сөз. Бұған қарағанда, «Ясси» судың аты болған болады. Мүмкін, қазіргі Сырдарияның ескі аты болса да ғажап емес. Осымен бірге, 1893 жылы Қазан университетінің баспаханасында «Диуани хикметтің» үшінші рет басылған нұсқасының беташарын жазған біреу былай дейді:

«Молдауын қисса исси аст азблад Түркстан».

Қазақшасы:

«Ахметтің туған жері Түркістан қалаларының біріндегі «Ясси» деген қышлак», – деген сөз болады.

Міне, бұл сөздерге қарағанда, Ахметтің туған, өскен мекені Түркістан жеріндегі «Ясса» деген судың немесе қышлақтың аты болып шығады.

Ал енді Ахметтің нәсілдік тегіне (сүйегіне) келейік. Халықтың ұғымы бойынша, Ахметтің сүйегі – жожа. «Хожа» парсы сөзі, араб тілі бойынша *сейит*, қазақ тілі бойынша *төре-сүйек* деген мағынаға келеді. Қазақ тілінде ертерек кезде танымаған біреу туралы «оның сүйегі кім екен?» деген сұрақ қойылатын. Сонда бұл сұраққа: «сүйегі қырғыз екен» немесе «қарақалпақ екен», «өзбек екен», «түрікпен екен», «төре екен», «хожа екен», – деген сөздермен жауап қайтарылатын. Міне, осы «Хожа Ахмет Яссауи» деген атаудағы «хожа» деген сөз сол нәсілдік текті (сүйекті) білдіру үшін қолданылатын айқындауыш.

Ол кездерде «хожа» деген атақ қауымдар арасында беделді, мақтанышты лауазым болып келген сияқты. Хожа сүйекті адамдардың, әлеуметтік топтардың басқа бұқара халыққа қарағанда артықшылығы, бірқатар жасанды праволары да болғанға ұқсайды. Мұны Ахметтің мынау сөзінен де байқауға болады:

*Ходжамын деп лап ұрма,
Үшбу дүние би паян.
Білемін деп айтма сен,
Көңілдегі шірікні.*

Қазақшасы:

«Ахмет, сен: – «Мен қожамын – ақсүйекпін!» – деп лепірме, мақтанба, бұл дүние – тиянақсыз нәрсе, бүгінгі хожа ертең – құл, істің соңы белгісіз. Сен: «мен біліктімін», – деп мақтанба, мүмкін сенің білдім деп жүргенің шын білік емес, ұсақ-түйек шірік нәрселердің жинағы шығар», – деген мазмұн береді.

Бұл сөзден біз «хожа» деген атақтың ол кездегі қауымдар арасындағы мақтаньш атақ болғанын аңғарамыз.

Ахметтің аты белгісіз бір шәкірті Ахметке шығарған жоқтауында былай дейді:

*Асылы руз хандан,
Білмес аны көп надан.
Білер аны хақ иаздан.
Шайх – Ахмет Яссауи,
Ысқақ баба юрыны.
Шайхи Ибраһим құлыны,
Машаихлар ұлығы,
Шайхым – Ахмет Яссауи.*

Қазақшасы:

«Ол кісінің асыл тегін – сүйегін көпшілік қара халық білмейді. Ол кісінің сүйегі жай қара халық емес, сейіт болады. Солай екендігі тәңірінің өзіне аян. Ол кісі – Ысхақ бабаның үрім-бұтағы, Ибраһим Шайхтың ұлы: ол – машаихтардың ең ұлығы болған менің Шайхым – Ахмет Яссауи», – деген мағына береді.

«Шайх» деген сөздің қолданылуы мәнісі – ақылгөй кәрия дегенге тура келеді. Бұл арадағы «шайхым» деген сөз – ұстазым, пірім деген меншіктеу мәнде айтылып тұр. Ал осындағы: «Ысхақ баба» мен «Шайхи-Ибраһим» дегендері кімдер? Бұл арасын айыра білуге «Хикмәтта» дерек жоқ. Мүмкін, автордың «Ысхақ баба» деп отырғаны – сам нәсілінен, Мұхамбет пайғамбардың өте арғыдағы ата-бабаларынан таралған, ескі діни тарихтарда барлық пайғамбарлардың атасы болып аталып жүрген «Ысхақ» болар. Сөзінің бір ұшын құдайға тіреп, екінші ұшын ақсүйек, төре тұқымға тіреп айтуына қарағанда, автордың нақ солай деп айтып отырған

болуына толық мүмкіндік бар. Ол кезде «Ысхақ баба» деп айтылған сөзге ислам дінін тұтынатын жұрттың көпшілігі-ақ қиналмай, оңай түсінетін болса керек. Үйткені «Ысхақ бабаның» тарихы құраннан көрнекті орын алады.

Хожалардың сүйегін, Хожа Ахметтің сүйегін сол құрандағы Ысхақтың әулетінен деп ұғынғанның салдарынан болар, осы күнге дейін Түркістандағы мұсылман кәрияларына «хожалардың, сұлтан Хожа Ахмет Яссауидің нәсілдік тегі кім болады?» деп сұрау берсең, «оның тегі, жарықтық, ертедегі әулиелерден болған ғой» деген жауап аласың. Мұның үстіне «Диуани хикмәттің» беташарын жазған біреу: «Хожа Ахмет – Мұхамбет пайғамбардың перзенті», – дейді. Перзент – баласы деген сөз.

Осымен қатар «Диуани хикмәттағы» сарын толғауында Хожа Ахмет өзі былай дейді:

«Миграж түні – нұры зидам; перзент» – деді, «қолым тұтып – үммәтімсің, үммәтім», – деді, «Сүннәтімні мәхкәм тұтқыл, ділбәнт», – деді, «Мұстапаға матам тұтып кірдім мана».

Қазақша мазмұны:

«Сегіз қабат аспанның ең жоғарысына шығып, құдаймен тілдескен кешінде Мұхамбет мені көрді – рухымды көрді. Менің жаным келіп: «Әй, көз нұрым, балам, – деді қолымды ұстап: – Сен менің үммәтімсің, үммәтім, менің жолымды бекем ұста, менің жолыма көңіліңді беркіт, – деді. «Сол Мұхамбетке аза тұтқандығымнан жердің астына кірдім», – деген болады.

Міне, бұл сөздердің мағынасына қарағанда да, Хожа Ахмет өзін пайғамбардың әулетімін деп ұғынатынын байқаймыз. Олай болғанда Хожа Ахмет түрік нәсілді халықтан емес, араб нәсілді халықтан болған болады, тіпті, жай арабтардан емес, оның ішінде Мұхамбет тұқымы сейіттерден болған болады.

Араб сейіттерінің ежелден өзара қолданып келген жасанды праволары болатын: олар жай арабтармен жегжат болмайтын, яғни хожа арабтар жай арабтарға қыз бермейтін және олардан қыз да алмайтын.

Өте ерте заманнан бастап, осы заманға дейін араб сейіттерінің право кітаптарында неке-үйлену туралы мынандай статья болатын: «Үйлену кезінде некенің дұрыстығы үшін, үйленуші ұл мен қыздың несеп жөнінен тең болушылығы шарт. Арабтың сейіт-хожа тұқымы бір-біріне тең. Жай арабтар бір-біріне тең; арабтан басқа халықтар бір-біріне тең» делінетін.

Жеріміздегі «мен хожамын» дегендердің көпшілігінің күні кешеге дейін жай адамдарға қыз бермей келулерінің де басты бір себебі осы еді. Яғни «мен арабтың сейіт тұқымынан боламын, сондықтан қожа қызын жай адамға беруге шарифат қоспайды, ұл мен қыздың басындағы неке дұрыс болмайды», – деген еді.

Сонымен бірге, күні кешеге дейін жеріміздегі «мен хожамын» дегендерден: «Тегің кім болады?» деп сұрағанда, олардың көпшілігі, «Тегім – жожа, хожалар Асан-Үсеннің әулетінен болады» деп жауап беруінің де мәнісі осы болатын. Асан-Үсен Биби Пәтимадан туған Әзірет-әлінің ұлдары; Әзірет-әлі Мұхамбеттің күйеуі, арабтың сейіт тұқымынан болған төре сүйекті адам болатын. Туған баласының атын кейбіреулердің: «Әли, Әлішер, Әлібек, Әлімқұл, Әлиасқар» деп қоюлары, сол кісінің атына еліктеушіліктерінен болатын. Сондай аттарды көбіне хожалар қоятын немесе хожаны пір тұтынғандар қоятын.

Ал бұл пікір қалай? Әртүрлі ұлттардың арасындағы, әртүрлі мемлекеттердегі «мен хожамын» дейтіндер арабтың Сейіт тұқымынан болушылығы шындыққа үйлесе ме, жоқ па? Міне, енді осыған біразырақ тоқталамыз.

«Хожа» деген сөзді жалпы көпшілік, үстірт түрде, адамдарға тектік мән беретін айырым сөз орнында қолданғанмен де, «мен білемін» деген жеке адамдар мен көпшіліктің ол сөзге қандай мән беріп келгенін байқасақ, олар «хожа» деген сөзге ұлттық немесе ұлт ішінде болатын рулық та мән бермеді, сословиялық мән берді. Яғни «хожа» ұлттың да, рудың да аты емес, жеке топтардың әлеуметтік топтар арасындағы биігірек дәрежесінің бір түрі деп түсінді. Үйткені олар хожа аталатын адамдардың бір елде ғана емес, әртүрлі елдерде де болатынын, яғни Арабстанда да, Иранда да, Үндістанда да, Ауғанстанда да, Түркістанда да хожалар болатынын көрді. Сонымен қатар олардың тілдерінің де өзара бір-бірінен

басқалығын көрді. Сондықтан «мен білемін» деген адам «хожа» нәсілді атақты адамдардың бәрі бір халықтан өрбіген деп түсінбеді. Әлеуметтік күнкөріс тәсілі бірыңғай дамыған топтық жеке-жеке бір мүшесі ретінде қарады. Бұлай түсіну – шынында да дұрыс түсіну еді.

Қай елде болсын, қай «станда» болсын ислам діні күш ала бастағаннан кейін-ақ ирандық, түркістандық хожалардың бәрі де ислам дінінің үгітшісі болып қызмет атқаруы тарихи шындық. Сондықтан алғашқы кезде хожа атанған адамдардың бәрінің де әлеуметтік-қоғамдық қатынасы ислам дінін таратушылық болып еді деп айта аламыз. Осы күнге дейін «хожа-молда» делініп, «хожа» деген сөздің «молда» деген сөзбен қосарланып айтылып жүруінің де жанды бір себебі осы еді. Жергілікті халықтардан әлі молда шығып үлгірместен бұрын, мұсылман болған халықтардың арасында алғаш дін үйретушілер осы хожалар болды.

Ал енді «мен хожамын» дегендердің: «біз пайғамбар әулетінденбіз», – деп айтып келулерінің мәнісі не еді? Шынында, «хожа» дегендеріміз алғашқы кезде кім еді, соңғы кезде кім болды? Міне, енді осыған біразырақ тоқтаймыз.

Басқа елдермен соғысқанда араб жауынгерлері: «Біз араб саудагерлерінің өрісін кеңейтеміз немесе басқа халықтарға араб сейіттерінің (хожаларының) үстемдігін мойындатамыз, – демеді, – біз барлық елге, бүкіл жер жүзіне құдайдың Мұхамбет арқылы енген «ақ дінін» таратамыз, егер басқа ел бұған көнбесе, оны күшпен көндіреміз», – деді. Осы ұранмен (сылтаумен) Арабстан жерінің тұс-тұсына бірдей «араб үстемдігі үшін емес, ақ дінді орнату үшін» араб жауынгерлері ғасырлар бойы тынбастан соғыс жүргізді. Көп елдерді жаулап алды. Уысына ілінген жерге ислам дінін орнатты. Ал сейіт-хожалар дін тарату үшін ислам дініне жаңа кіріп жатқан елден емес, бұрын мұсылман болған көршілес басқа елдерден келетін еді. Араб жауынгерлерінің аттарының шандатқан ізімен, жалаңдаған қылыштарының астымен кәсіп іздеушілер еріп отырды. Бұлар бұрын мұсылман болған, «алқам-күлқуалданы» бұлдыр-салдыр білетін жай адамдар еді. Мұндай адамдар араб халқынан ғана емес, басқа халықтардан да келіп қосылып отырды. Араб жауынгерлерінің күшімен мұсылман дініне жаңа кіріп жатқан елдерге олар дін үйретуші міндетін атқарған. Жергілікті халықтарға беделдерін асыру үшін «мен пайғамбардың әулетіненмін, сейіт тұқымынан боламын, батыр Әзірет-әлінің баласының балаларынанмын»

деу керек болды. Жергілікті халықтарға араб жауынгерлері де солай деп үйретті. Сонымен, жергілікті халықтарға алғашқы дін үйретушілер «хожа» деп аталды. Ирандықтарға алғаш дін үйретушілердің көбі – Иран тілін білетін көрші араб халықтарынан болса, біздің түркістандықтарға дін үйретушілер түрік тілін білетін көрші ирандықтардан болды. Сонымен бұлар (хожалар) жергілікті халықтардан абыздар, молдалар шыққанға дейін, тіпті одан кейін де ұзақ ғасырлар бойы ислам дінін үйретуші жасақ болып қала берді.

Тарих кітаптарының айтуына қарағанда, Орта Азияға ислам дінінің тарала бастауы VII–VIII ғасырларда болса керек. VII ғасырдың екінші жартысында және VIII ғасырдың бас кезінде арабтар барлық Орта Азияны басып алады, қытайдың батыс шекарасына дейін жетеді. Олай болса, Орта Азия халықтарына «хожалардың» келе бастаулары да сол кездердің шамасы деп шамалаймыз.

Алғашқы кезде жергілікті халықтар дін үйретуші хожаларды жай адам деп те ойламайды. Оларды керемет иесі, құдаймен тілдес адамдар деп есептейді. Күні кешеге дейін жаңа туған балалардың атын «хожа» атымен байланыстырып: «Хожамберді», «Хожағұл», «Хожалепес», «Хожамжар», «Хожамсейіт», тағысын-тағылар деп қоюларының мәнісі де осы еді.

Осындай «хожа» аталатын адамдар жергілікті халықтарға қарағанда өте азшылық еді. Сонымен қатар, олар жергілікті халық арасына жалғыздап, ең көп болғанда бір үйлі жан адам боп сіңісіп кетіп отырды. Бұлар жергілікті халықпен мидай араласып, бірер ғасырдың ішінде-ақ, алғашқы ұлттық белгісінен бүтіндей айырылып қалған. Екінші сөзбен айтқанда, «мен хожамын» дегендердің тілі де, салты да, кескін-келбеті де сол жергілікті бұқара халыққа тән сипатқа ауысып отырған. Бірақ олардың «хожа» деген атағы мен бірқатар «хожалық» белгілері күн көрісі мен тұрмысы үшін күнбе-күн керекті болғандықтан, біраз уақыт сақталып отырған. Осымен бірге жергілікті халықтардан да кем-кемнен дін үйретушілер шығып, көрші елдерден келген көне хожалардың қатарын толықтыратын болған. Көрші елдерден келген хожалар өз қыздарын хожа емес, жай адамға ерге шығармағанымен, өздеріне және ұлдарына жай адамдардан қыз алуға болатынын «шарифат» (заң) шығарып алады. Сонымен әкесі «хожа» болғандардың балалары да «хожа» деп аталатын болады. Хожалардың санының артуы мұнымен де тоқтаған

жоқ: олардың әлеуметтік қызметін атқарушы, хожалық дәстүрлерін орындаушы қара халықтан шыққан жергілікті дін үйретушілер де «хожа» деп аталған.

Міне, біздің жеріміздегі «хожалардың» шығу, пайда болу тарихы осылай. Солай болған соң «хожалар» өз алдына ұлт та емес, ұлтты құрайтын ру да емес, рудың бір бөлігі де емес, тек сол жергілікті көпшілік қауымды құраушы бірлік (единица) қана. Сондықтан Ирандағы «хожалар» ирандық, Афғандағы «хожалар» афғандық, қазіргі жағдайдағы Өзбекстандағы «хожалар» өзбектік, Қазақстандағы «хожалар» қазақтық бірліктер болып шығады. Ал Хожа Ахмет Яссауиді алсақ, ол қазіргі Түркістан қаласының әкімшілік аймағындағы сол өз кезінің бұқара халқының құрамындағы болып келген қыпшақтар мен қаңлы руларының бірінен тараған единица (бірлік) еді дей аламыз.

Тарих, әдебиет кітаптарының беретін мағлұматтарына қарағанда, Шыңғыстың, оның немере, шөберелерінің манғұл екендігі айтылады. Бірақ бұлардан кейінгі ұрпақтарының манғұл екендігі айтылмайды. Әлде Шыңғыстың ұрпақтары (манғұлдар) құрып кетті ме? Шынында, олар көтеріле көшіп бір жаққа ауып та кеткен жоқ немесе өспей, із-тозы қалмай құрып та кеткен жоқ. Қайта Шыңғыс тұқымының қаулап өсуіне өз кезінде қолайлы жағдай болды. Бірақ бұқара көпшіліктің арасына кірген азғантай топтар бірер ғасырдың ішінде-ақ өздерінің әуел бастағы нәсілдік белгілерін жоғалтып, жергілікті көпшілік қауымға сіңісіп кетті. Тарихта бұған мысал көп. Мәселен, Пушкиннің әке жағынан үлкен атасы Даниял деген кісі орыс нәсілді емес, араб нәсілді адам еді. Бірақ осы күнгі Пушкинді ешкім «ол орыс емес еді», – деп айта алмайды; айтуға мүмкіндігі де жоқ. Өйткені Пушкиннің өскен-өнген қоғамдық ортасы, оның тілі мен салт-санасы – бәрі де қалың орыс халқының болмысында жасалды. Шыңғыстың ұрпағы да сондай, тек қана Даниял мен Шыңғыстың емес, бүкіл адам баласының ұлттық, рулық тарихының жасалу жолы осы іспетті.

«Мен хожамын, пайғамбар әулетіненмін!» – деп айта тұрғанымен, Хожа Ахметтің өзі де туып-өскен жерінің Түркістан екенін, елінің Түркістан елі екенін айтады, ұлы бабаларының да түркістандық екенін мойындайды. Ол өзінің бір толғауында:

*Түштім озар, бірақ тозар, кімсә базар,
Дүние базар шірә кіріп қулар азар.*

*Башым безер, яшым сезе, қаным тозар,
Атым – Ахмет, Түркстандүр елім менің, –*

десе, екінші бір толғауында былай дейді:

*Арызулықмен карындашлық олаятке,
Ұлық бабам раузасы ақ түр бәтке.
Бабамны рухы салды бұ гұрбатке,
Ғиш білмасман нешік тақсыр қылдым мәне.*

(Бұл соңғы толғауын, хаж жолында жүріп, тұрмыс қиыншылықтарына ұшырап, тұрмыстан жасыған кезінде айтқан тәрізді. – *Автор*).

Міне, бұл сөздерге қарағанда, Хожа Ахметтің өзінің де, ата-бабаларының да, туған-туысқандарының да түркістандық екенін байқаймыз.

Енді Хожа Ахметтің туған жылдары мен өлген жылдары туралы бір-екі сөз.

Туған жылы туралы «Диуани хикмәтта» айтылған дерек жоқ. Бірақ Ахмет өзінің қартайғанын айтады. Былай дейді:

*Құл хожса Ахмет, гаплет білә гұмырың өтті.
Уа, хасірет, кезден, тіздән қуат кетті.
Уа, уайлата, індамақтың уақыты иетті.
Ғамал қылмай кәруан болып көшітім мәна.*

Тағы бір жерінде Хожа Ахмет ғұмырының 125 жасқа жеткенін айтып, былай дейді:

*Яранлардан пайзы, пүтух ала алмадым,
Иуз иігірме бешка кірдім, біле алмадым.
Хақ тағала тағатларын қыла алмадым,
Йештіп, оқып иерге кірді құл қожса Ахмет.*

Бұл сөздеріне қарағанда, Ахметтің 125-ке дейін аман келгенін, көзінен, тізесінен қуат кетіп, қартайып отырғанын көреміз.

Кейбіреулер Хожа Ахмет 63 жасында қайтыс болды дейді. Бұл қате түсінік. Олардың бұлай қате түсінуінің мәнісі – Хожа Ахмет толғауының бірнеше жерінде: «Алпыс үште кірдім иерге» деген сөзі бар. «Диуани хикмәтті» бастан-аяқ оқып, зерттемеген адам – Хожа Ахмет 63-те өлген екен деп ойлайды. Олай емес, жасы 63-ке толғаннан кейін ол: «Пайғамбар жасына келген соң, менің енді жер үстінде жүруім ұят», – деген пікірге келіп, жердің астынан қазып алған хұжырасына кіріп, ұзақ уақыттар отырып алуды әдет қылады. Бұдан кейінгі өмірін өмірге, тірлікке есеп қылмайды. «Хожа Ахмет 63 жасында қайтыс болған екен!» – деген қауесет осыны ескермей айтылған жаңсақ пікір.

«Диуани хикмәттің» 1893 жылы Қазан қаласында басылған нұсқасының беташарын жазған ғұлама Мұхаммет деген біреу: «Ахмет 562 жылы қайтыс болды», – дейді (Мұсылмандардың ай санау жылнамасы бойынша). Осы биыл, яғни 1936 жылы, мұсылмандар жыл санауынша 1355 жыл. Сонда осы жылнамаға сәйкес, Хожа Ахметтің қайтыс болғанына 793 жыл толған болады. Мұсылмандардың бұл ай санау календарын қазіргі күн санау календарына айналдырсақ*, Хожа Ахметтің қайтыс болғанына 770 жыл өткен болады, яғни 1166 жылы қайтыс болған болып шығады. Ахметтің 125 жасқа келгенін мойындап, сол жасында қайтыс болған шығар деп есептесек, онда 1041 жылы туған адам болады. Демек, ол Науайдан аттай 400 жыл бұрын туған.

* Күн санау календарының әрбір отыз үш жылы өткенде, ай санау календарының 34 жылы өтіп отырады. Бұл туралы Мағрифатнамада жұлдыз есепшілерінің: «Отыз үш жылда бір иыл дүр тарағыл» дейтін сенімді ережесі болатын (Автор сөзі – Е.Ж.).

2. ХОЖА АХМЕТ ЯССАУИДІҢ 95-ТОЛҒАУЫ ТУРАЛЫ

*Сезімнің сыртқа шықпас түсі бар ма,
Оны жасырар адамның күші бар ма?
Біреу – сөз, біреу – пішін, біреу күймен
Көрсетпейтін жүректің іші бар ма?*

Сұлтанмахмұт

Қазіргі қазақ атанып отырған халықтың өткендегі тұрмыс-тіршілігін білу үшін Қазақстан жерінде өмір сүрген бұдан бұрынғы халықтардан қалған және олардың атақты жеке адамдарынан қалған ескі әдебиет мұраларына да үңіле қарау керек. Ескі әдебиеттің, оның ішінде ескі жазба әдебиеттің қандайы болса да кейінгі қауымдар үшін ерте замандардан қалған әдебиет мұрасы болып саналады. Ескі әдебиет мұрасы халықтың тарихын танытатын материал болады, бір халықтың тарихын білу үшін, сол халықтың әдебиетінен қалған мұраларды жинау, сақтау, оларды тиісінше тексеру керек. Қазіргі тіршілігімізге керекті жағын таңдап ала білуіміз керек. Біздің жұртшылығымызда ұлан-байтақ ұлы Отанымыздағы әрбір ұлттың тарихи мұраларын соның үшін сақтайды, сақтап та отыр.

Біздің Қазақстан халықтарының ескіден келе жатқан жазба әдебиет мұрасы өте кем. Ал сол барының өзі де әлі тексеріліп біткен жоқ. Бірқатар оқығандарымыз бізде Бұқар жыраудың толғауларынан бұрын шыққан жазба әдебиет бар деп елемейді. Яғни олар, қазіргі қазақ атанып отырған халқымыздың қазақ атанудан бұрын да өмір тіршілігінің болғанын білмейді. Бірқатары біле тұрса да, ескі әдебиетті керексінбейді. Мысалы, бізде Хожа Ахмет Яссауидің жазып қалдырған, осы күнге дейін көпшілік арасында тарихи бағасы мен сүйкімділік беделін жоймай келе жатқан «Диуани хикмәті» бар. Бұл Қазақстан халықтарының ескіден қалған жазба әдебиет мұрасы емес пе? Хожа Ахметтің осы күнгі қазақ атанып отырған халықтардың басым көпшілігінің ежелгі де ескі мекені болған Түркістанда өсіп-өнгені бекер ме? Сөз жоқ, Хожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикмәті» Қазақстан халқының ескі мұрасы.

«Жазба әдебиет» деген сөзді біз қалай түсініп жүрміз? Жазба әдебиет дегеніміз белгілі уақытта, белгілі бір адам тарапынан

жазылған, белгілі бір дәуірдегі қоғамның өмір-тіршілігін көрсететін көркемсөзді шығарма деп түсініп жүрген жоқпыз ба?

– Иә, солай түсініп жүрміз.

Ал Хожа Ахмет кезіндегі қауымды: «олар – қауым емес», – еді деп айтуға біздің қандай хақымыз бар? Сонымен бірге, біз: «Диуани хикмәт» бізге еш нәрсе бермейді, тексеруге тұрғысыз, өйткені сол кездегі қауымның ешбір тұрмыс-тіршілігін, дүниеге көзқарасын бізге бейнелеп көрсетпейді», – деп айта аламыз ба? Жоқ, айта алмаймыз, ескісі болсын, жаңасы болсын – қандай әдебиет болса да бәрібір – ілгеріде өткен қауымның өмір тіршілігін біздің көзімізге елестетпей қоймайды. Яғни ол әдебиет сол қауымның саяси құрылысын, мәдениет халін, шаруашылық күйін, дүниетану көзқарасы дәрежесін, әдет-ғұрпын, қысқасы, нені жақсы, нені жек көретінін бізден жасыра алмайды. Өйткені біз: қандай адам болмасын, ол – сол бір кездегі өзінің туған, өскен орталығының, әлеумет пен қоғам орталығының жемісі еді, – деп білеміз. Сол адамның сөйлеген сөзі, істеген ісі, қылуасы сол қауымның бір бөлігінің болса да мүддесін елестетпей қоймайды деп білеміз. Бұл пікірді Сұлтанмахмұт бұдан да гөрі анықтаңқырап былай дейді:

Сезімнің сыртқа шықпас түсі бар ма?

Оны жасырар адамның күші бар ма?

Біреу – сөз, біреу – пішін, біреу – күймен,

Көрсетпейтін жүректің іші бар ма?

Есте жоқ ерте заманда қазақтың бір кәриясы «аузыңды ашсаң, көмейіңді көремін» деген екен. Мұның мәнісі де сол Сұлтанмахмұт айтқан сөзге саяды, бірақ қайсысының күшті айтылғанын оқушы өзің сынап бер.

Марксшіл философия: «Табиғаттың қай саласындағы құбылысты болса да айналадағы жағдайларға байланыссыз, олардан бөліп әкетіп қараса, ол мағынасыздыққа айналуы мүмкін», – дейді. Жеке адам, жеке адамдардан құралған қауым – табиғаттың бір саласы емес пе? Жеке адамдардан құралған қауымның идеялық, саясаттық, экономикалық жақтары табиғат саласындағы бір күрделі құбылыс

емес пе? Сол қауымдағы осы құбылысты туғызған себептер де нақ сол қауымның айналасындағы тұрмыстық жағдайлар емес пе?

Міне, сондықтан біз: «Диуани хикмәттің» сөзі де сол өз дәуірінің қоғамы тіршілігін суреттейді», – деп білуіміз керек. Сонымен бірге «Диуани хикмәт» сөзінің мазмұнын сол өз заманының құбылыстарымен, жалпы қоғам тіршілігінің жалпы жағдайларымен байланыстыра тексеруіміз керек. Қазақтың данышпан Абайы:

*Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Әр нәрселерге өзіндей баға бермек, –*

дейді. Бұл Абайдың: «Бір құбылысты тексергенде, ең соңғы шегіне шейін, егжей-тегжейіне дейін қалдырмай тексер және оны өз жағдайымен байланыстыра тексер», – дегені емес пе?

* * *

Тарихи әдебиеттердің деректері түрткі болып, Хожа Ахметтің «Диуани хикмәтін» тауып оқығаннан кейін, қазіргі жастарымыз үшін ол туралы бірнеше пікір айтуға мәжбүр болдық. Міне, осы баяндалып отырған жайлар солардың біріншісі болмақ.

Хожа Ахметтің «Диуани хикмәті» діни үгіт жырлар болумен бірге, сол өз өмірінің түрлі кезеңдерінде айтылған, сол кездегі қоғам тұрмысымен байланысты туған бірқатар жыр-толғауларды қамтитыны айқын көрінеді. Солардың ішінде, әсіресе біздің көңілімізді аударған 95-толғауы болды. Үйткені бұл толғаудың айтылуы Қазақстан халқының бір бөлігінің тарихымен байланысты тәрізді. Оның мәнісі былай екен:

«XII ғасырдың алғашқы жартысында шығыс жақтан келіп, Орта Азияға қара қытайлар басып кірді. Бұл – саны 40 мың үйге дейін баратын, көшпелі көп халық болған. Қара қытайлар Шу өзенінің аңғарында көшіп-қонып жүре бастаған. Амудария мен Сырдарияның алқабындағы екі өзен аралығын мекендеген отырықшы халықтың қара қытайға тәуелді болуы тек оларға алым төлеумен біткен. «...Қара қытайлар бірқатар жерлерді жаулап алады. Оның ішінде Амудария мен Сырдарияның арасын мекендеген халықтарды да басып алады. Жеңілген елдің әрбір түтін басы сайын бір

динар (ақша) салық төлетіп отырған. Бірақ 1212 жыл шамасында күншығыстан келген Шыңғыс ханның алғашқы қолынан жеңіліп, қара қытайлардың үкіметі құлайды...»

Тарих кітаптарында қара қытайлардың XII ғасырдың алғашқы жартысында өзен аралығындағы елдерді жаулап алғаны айтылады. Бірақ қалайша жаулап алғаны, жеңілген халықтың нендей күйзеліске түскендігі сөз болмайды.

Осы дәуірде Түркістанда өмір сүрген Хожа Ахмет Яссауидің 95-толғауы жауға шабылған елдің күй-жайын суреттеуге арналған. Онда былай делінген (кейбір сөздер қазіргі қазақ тіліне аударылды):

*Әй, достар, заман ақыр болды, көрің,
Кәпірлер дүние-әлемге толды, көрің!
Барлық жаннан ізгілік ниет қашты –
Сол үшін тәңірім ашу қылды, көрің!*

*Ғалымдар ғылымдарын малға сатты,
Өздерін көре-біле отқа атты,
Сондайдың арам пейіл кесірінен
Тұтқынға балаларын салды, көрің!*

*Пейілімізден (жасаған) бізге ашу қылды, халық
Масқара ауыр жаза бұл қаншалық.
Сұлтандар хайыр есігін байлап қойды,
Сол үшін жүз мың бәле келді, көрің.*

*Есіл жар күн тимеген айпаралар (Айдың бөлшектері),
Қорықты, жүрегі болды мың паралар (мың бөлек).
Дертіңе дауа таппай бишаралар
Мұңдықпен кәпірге күң болды, көрің!*

*Жаныңнан артық көрген жан-аналар
Жүзі – Ай, көзі – Шолпан мастаналар (сурет)
Бойларын көрсетпеген бәйгүнәлар
Кәпірге зарлы бәнде болды, көрің!*

*«Ата!» – деп, күндіз-түні жылайды олар,
 Ботадай аңырап қалған боздайды олар.
 Қозыдай жетім қалған маңырауына
 Қара тас та еріп су болды, көрің!*

*Аналар не қыларын білмей хайран,
 Запырандай қызыл жүзін дерт сарғайтқан (сарғайтын)
 «Әй, ботам! Әй, құлыным» – деп еңіресіп,
 Жағасын жсыртып, шашын жұлды, көрің!*

*Аталар қан жыласты гилаж таппай,
 Жүрмеді қараменен бетін жаппай.
 «Болды зой аш-жалаңаш перзентім», – деп,
 Уһілеп іші-бауырын езді, көрің!*

*Жаным ед, жаннан артық мейірбаным
 Көз нұрым, жүрек-бауырым, гамаксәрім (қамқорым)
 Жарығы екі көзімнің, тән де жаным,
 Қайдасың, деп нуғы пәряд қылды, көрің!*

*Ана-перзент, қошақташлар, мұңластылар,
 Құшақтасты, зар еңіресті – жыластылар.
 Өртеген жүрек, бауырын мың арманмен,
 «Жан балам, аман жүр!» – деп қалды, көрің!
 Бұларды қараңғылық басты тамам,
 Бізге ашу қылды бүгін тәңірім – сұхбан,
 Кәпірлер олжаланып қуанысты,
 Мұсылман зар еңіресіп састы, көрің!*

*Дариға, Шаһимәрдан болса ерді,
 Қолына алмас қылыш алса ерді.
 Әскерін кәпірлердің қырып салып,
 Қайтарып гәріптерді, алса жерді!*

Міне, Хожа Ахметтің 95-толғауы осы. Бұл толғаудың тағы осындай жалғастары бар. Бірақ бәрінің де мазмұндық сарыны бір болғандықтан, оларды қайталап жатуды қажет көрмедік.

Үңіле қарасаң, осы азғана сөздің өзінен-ақ көп мағына аңғарылатын тәрізді.

Біріншіден, бұл толғаудың Хожа Ахмет аузынан айтылуы жоғарыда сөз болған қара қытайлардың Түркістан елін жаулап алуымен байланысты тәрізді. Үйткені бұл толғаудың мазмұны шапқыншылыққа ұшыраған халықтың хал-жайын суреттейді. Ал қазіргі колда бар тарихи деректерге қарағанда, екі өзен аралығындағы түркістандық елдерді XII ғасырдың алғашқы жартысында қара қытайлардан басқа жаудың шауып алғаны айтылмайды.

Бұл толғаудың мазмұнына қарағанда, қара қытайлар Түркістан елін (өзен аралығындағы елді) жаулап алған кезде, олар елге үлкен зәбір-жапа жасаған. Елдің ұлдарын құлдыққа, қыздарын күндікке алып, ел тұрмысын зор күйзеліске түсірген. Құр жылау-сықтаудан басқа жергілікті халықтың қолынан еш қайрат келмеген. Шетел басқыншыларының мұндай жауыздығына қарсы ызаланған Хожа Ахмет ел күйзелісін суреттеп, басқыншыға «кәфірлік» атақпен нәлет айтып («кәфір» деген сөз ол кезде адам баласының ең жауызына айтылатын қарғыс есебіндегі сөз еді, біздің заманымыздағы «фашист» деген сияқты), осы жырымен мұның шерткен тәрізді.

Екіншіден, сол кездегі түркістандық елдердің өзара ауызбірлігі кем болған. Оның себебі қара халыққа хан-сұлтандардың қамқорлығы, ғалым-ғұламалардың мейірімі түспеген тәрізді. Соның салдарынан жергілікті халықтың шеттен келген басқыншыға қарсы күресі әлсіз, бытыраңқы болғанға ұқсайды. Сонымен қатар, сол кездің өзінде-ақ, жергілікті халықтың әлеуметтік, саяси тағдыры хан-сұлтан, ғалым-ғұламалардың қолында болғандығы көрінеді. Сөйтіп дін иелері мен алпауыттар түркістандық бұқара халықтарға ислам дінінің фанатизмге сүйенген ықпалын үнемі жүргізгендігі көрінеді.

Үшіншіден, 95-толғаудан сол кездегі түркістандық халықтардың бірқатар әдет-ғұрыптары да көрініс береді. Намыс қысқан қайғының кезінде ерлер өз жағаларын өздері жыртып, әйелдері қара жамылып, өз шашын өздері жұлады екен.

Төртіншіден, толғаудың: «Тұтқынға түскен ұл-қыздардың қайғылы күйі мен мұңды зарына шыдай алмай, тас та су болып еріп кетті», – деген сөзіне қарағанда, ол кездегі түркістандық халықтың дүниетану дәрежесі әлі төтемдік, шамандық көзқарастан әрі аса алмай жүргендігі байқалады.

Бесіншіден, «Ботадай аңырап қалған боздайды олар» деген бейнелі сөз бен ұл, қыздарына «қозым», «ботам», «құлыным» деп тіл қатуларына, ат берулеріне қарағанда, ол кездегі Хожа Ахмет елінің күн көрісінің негізгі ауылшаруашылығы, мал өсіру болғаны байқалады.

Алтыншыдан, толғауда: «Ардақталып өскен есіл ғана сәулелерім-ай! Қайтейін, жаудан қорыққанынан жүректерің ұшып кетті-ау!» деген сөздер мен «Жанымнан артық көрінген жан сәулелерім-ай! Қайтейін, дінсіздердің қолына түсіп қор болдыңдар-ау!» – деп іші-бауыры елжіреп, ұлдардан айрықша, жаудың қолына түскен қыз бен әйелдерді шын жүрегімен есіркеуі – сол кездегі адамдардың әйелге деген көзқарасының қандай дәрежеде екенін көрсетеді. Біздіңше, Хожа Ахметтің, оның тұсында болған түркістандық халықтардың әйелге көзқарасы Октябрь революциясының алдындағы қазақ ерлерінің әйелге деген көзқарасынан да, Бұхар жыраудың тұсындағы қазақ ер-азаматтарының әйелге қатысты көзқарасынан да басқаша тәрізді.

Біздің түсінігімізше, Хожа Ахмет әйелді өте ардақтайды. Оның әйелді ардақтаушылығы – адамгершілік ретінде, ұждан ретінде, сезімшілдік ретінде әйел затына аяушылық еткен ардақтау тәрізді. Жырда бұны терістейтін бөтен пікір аңғарылмайды. Бұның өзі сол 12 ғасыр кезіндегі түркістандық азаматтардың – халық ерлерінің әйелге деген бірден-бір көзқарасын көрсетеді.

Хожа Ахметтен 600 жыл шамасындай кейін өткен Бұхар жырау:

*Бесінші тілек тілеңіз,
Он бармағы қыналы,
Омырауы жұпарлы,*

*Хош иісі аңқыған,
Дуалы құдай шалқыған.
Хұлқыменен күйдірген,
Назыменен сүйдірген
Ардақтап жүрген бикешің
Жылай да жесір қалмасқа, –*

деген жырында, аз да болса, ерлердің әйелге жыныстық көзқарасы туралы пікір жоқ емес. Мұнда: «ердің өзінің өлгенінен де, әйелінің соңында жылап қалғаны ауыр», – деген пікір бар. Бұхардың тұсындағы қазақ еркектерінің әйел туралы бұл пікірі – Яссауи тұсындағы түркістандық халық ерлерінің әйел хақында түйген пікірлерімен ұқсас. Ал енді бірде Бұхар жырау: «Әйел ерді хұлқыменен күйдіретін, назы-бояуымен сүйдіретін болсын», – дейді. Мұнысы Октябрь революциясының алдындағы қазақ ерлерінің әйел затына деген көзқарасына бір табан жақындай түсетін тәрізді. Өйткені ол кездегі жас жігіттердің әйел-қыздарға айтатын ғашықтық арнауларының жалпы сарыны мынадай болатын:

*Сұлу Қамар, ақын Қамар, жаным Қамар!
Қамаржан, сені ойласам, ішім жанар.
Үлбіреген аузыңнан бір сүйгізсең,
Ішкендей кәусар суын мейірім қанар.
Сұлтанмахмұт*

Қысқасы, әйелдер туралы халқымыздың тарихының үш кезеңінде айтылған бұл үш өлеңнің мазмұндарының бір-бірінен азды-көпті басқалығы таңырқарлық нәрсе емес. Хожа Ахметтің әйелге өмірлік жолдас ретінде семьялық көзбен қараушылығы да рас, Октябрь революциясының алдындағы қазақ ер-азаматтарының әйелге ерлі-зайыпты теңдік көзімен қарамай, тән құмарлық – нәпсі ләззаты көзімен қараушылығы да рас; Бұхар жырау тұсындағы қазақ ерлерінің әйелдерге екіжақтылық көзқараспен қараушылығы тағы да рас.

Ертедегі ата-бабаларымыздың ескі салт, көне дәстүрінде әйелдерге кемсітушілік көзбен қараушылық болмаған тәрізді. Күні кешеге дейін, әйелдер правосы совет заңы бойынша ерлер

правосымен бірдей болғанға дейін, ел аузында: «әйелдердің жолы үлкен» дейтін үлгілі сөзі болатын және сонымен бірге әйелдердің «аң байланарлық» правосы да сақталып келген болатын. Осымен қатар, әйел мен еркек бір көлікке мінгесу керек болғанда, «әйелдердің жолы үлкен» деген ескіден келе жатқан ата дәстүрі бойынша, көліктің алдына әйелді отырғызатын заң да сақталып келді. Міне, осылардың бәрі қазіргі қазақ халқының ата-бабаларының ежелгі салтының жұрнағы еді. Мұның үстіне, арабтың атакты жиһангері Ибн Батута XIV ғасырда Дешті қыпшақтағы өзбек ханының еліне келгенде, бұл хандықтағы әйелдердің еркіндігін көріп, таң-тамаша қалғаны тарихшыларға аян.

Ал енді әйелдерді ерлерден кем көрушілік ислам дінінің күш алуымен бірге келіп, бірте-бірте қазіргі қазақ атанып отырған халықтардың салт-дәстүріне айналған. Алайда Хожа Ахмет Яссауи ислам дінін қанша қуаттайтын адам болғанымен, «әйелдерді құрметтеу» жөнінде ата-бабаларының ескі салт-дәстүрлерін қастерлеп, одан аттап өте алмаған тәрізді. Тіпті, онымен де қоймай, Хожа Ахмет өзі өткізген діни суфылық жиналыстарына ерлермен бірге жас әйелдер мен қыздарды да қатынастыратын болған. Соның үшін Хожа Ахмет Баба Мәшіннен 500 қамшы жеген болатын.

Міне, сондықтан да біз қазақ тарихының үш дәуіріндегі үш кісінің аузымен әйелдер туралы айтылған бұл үш өлеңнің бір-бірінен азды-көпті мазмұндық басқалығына таңырқарлық еш нәрсе жоқ деп білеміз.

* * *

Кейбіреулер Хожа Ахметті: «Ол кісі мистикаға салынған, бұл дүниеден түгелдей қол үзген адам. Сондықтан біздің қазіргі өміріміз үшін «Диуани хикмәттің» сөзінің ешбір керегі жоқ», – дегісі келеді. Негізінде бұның өзі дұрыс пікір емес. Бұл Хожа Ахметті дұрыс танығандық болмайды. Сондай-ақ, бұл тек Хожа Ахметті ғана дұрыс танымағандық болып қалмайды, сонымен бірге бұл адам қоғамының өсіп, өну тарихын түсіне алмағандық та болып табылады.

Рас, Хожа Ахметтің «екінші дүниеге» ынта қоюы өте күшті, оны жасыруға болмайды. «Әлі жетпеген ақыретшіл!» – дегендей, өз заманының қоғам құрылысындағы теңсіздікке наразы болған,

бірақ өз қолымен әлеуметтік теңдік орнатуға күші жетпеген Хожа Ахмет бұл дүниедегі өмір-тіршіліктен, қоғам өмірінен көңілі суып, ақыреттен «мәңгі қызық» іздейді. Өзін де, өзіне ерген басқаларды да сол «екінші дүниедегі» мәңгі бақытқа жеткізудің жолын көксейді. «Екінші дүниедегі» мәңгі бақытқа жетудің ең төте жолы – пақыр мен міскінге, жетім мен жесірге, ел ішіндегі аздар мен әлсіздерге, қиякелді қара қарындар мен мусафир-жолаушыларға жәрдемдесу, ешбір адам баласына қиянат-зиян жасамау, қоғам-әлеумет арасында әділетті тәртіп орнату деп түсінеді, басқаларға да солай түсіндіреді. Ол кезде бұқара халықты езушінің ең мықтысы – малы, дүниесі көп байлар болғандықтан, Хожа Ахмет алдымен мал жинап, бай болудан жиренеді; екі сөзінің бірінде Хожа Ахмет: «Байлық тәкаббарлыққа жеткізеді, тәкаббарлық қара халықты езушілікке жеткізеді», – деп пәлсапалық қорытынды жасап отырады. Хожа Ахметтің бұл көзқарасы – өз заманындағы алдыңғы қатарлы адамдардың дүниетану көзқарасына қайшы емес еді; қайта бұның өзі сол замандағы исламият жолын тұтқан адамдардың ең алдыңғы қатарларында ғана болатын озық идеялық көзқарас еді.

Бұдан 9 ғасыр бұрын өмір сүрген Хожа Ахметті былай қойғанда, 14-15 ғасырларда жасаған Науаи мен Фзулилардың, Шайхы Сағди мен Хожа Хафиздардың жыр-толғауларында да, кара сөздерінде де мұндай діншілдік сарындар мен нақты дүниеден безушілік идеялары екі сөзінің бірінде үнемі кездесіп отырады. Бұл олардың халықаралық әдебиет қазынасына үлес қосқан ірі ақын болушылықтарына ешбір нұқсан келтірмейді, келтіруі мүмкін де емес.

Науаи:

*Хақ білә болсаң, Науаи, сілкі дүниеден етек.
Ғашықың болса пак, қойма өзини бімірдан ара!*

Қазақша мазмұны:

«Ей, Науаи, кұдай жолында болсаң, дүниеден етегінді сілік, яғни үміт үз. Құдайға ғашықтығың шын болса, өзінді бұл нәжіс дүниеден аулақ ұста!» – деген болады.

Тағы да:

*Ей, Науаи, ер исең, дүние арусын қыл талақ!
Бір юли болма забун бузали мәккар әлида.*

Қазақша мазмұны:

«Ей, Науаи, ер болсаң, бұл дүниенің қыз-келіншектерін (қызықтарын) талақ қыл – таста; бір мәртебе де бұл алдамшы сұмырайлар қолында қор болма!» – деген сөз болады.

Фзулидан:

*Ей, Фзули, раһи шаригини тұт, ол раһи пірнің!
Бу тарих илә залалалтуын өзің айла рәһа.*

Қазақша мазмұны:

«Ей, Фзули, ислам діні жолын, бір шайхтың (пірдің) үйреткен шарифат заңдарын орында, сонда ғана сен өзінді азғындықтан құтқара аласың», – деген сөз болады.

Тағы да:

*Стар исәң хасрәту хырманабір дәм душмәмәк,
Кәс, Фзули дәһірден үмид дүр әндін тамығ.*

Қазақша мазмұны:

«Қайғы-қасіретке бір сәт те түспегің келсе, ей, Фзули, бұл дүниеден үмітіңді кес, үмітті ол дүниеден талап ету керек. Яғни өлгеннен соңғы дүниеден талап ету керек», – деген сөз болады.

Иранның атақты шайхы Сағди:

*Ғазар хошкибиге не әз хұда баиш,
Фидай ик бигәнә аз хұда баиш, – дейді.*

Қазақша мазмұны:

«Құдай жолына бас имеген өзіңнің мың туысқаның құдай жолына бас иген бір жат адамның садақасы болсын», – деген сөз болады.

Тағы да:

*Хорден бірай зейтін узқр кірдән аст,
Томгытықд кизейтін аз баһр хорден асты.*

Қазақша мазмұны:

«Ей, Сағди, тамақ ішіп, жеу дененің саулығын сақтап, соның арқасында құдайға құлшылық ету үшін керек. Бірақ сен олай ойламайсың, сен: тіршіліктен мақсат – ішіп-жеу ғана деп ойлайсың. Бұл қате», – деген сөз болады.

Иранның Хожа Хафиз деген атақты ақыны былай дейді:

*Хафиз, тәрки жәһан кәфтән тариқ хошдлист,
Танындары ки ахуал жаһандарын хош аст.*

Қазақша мазмұны:

«Ей, Хафиз, көңіл қоштықтың ең төте жолы – дүниені тастау, дүниеден безу. Ей, Хафиз, дүниесі көптердің көңілі хош шығар деп ойлама!» – деген сөз болады.

Міне, осы сияқты мысалдарға қарағанда, бұл тәрізді нақтылы дүниеден безіп, екінші бір ұлы дүниеге ынта қоюшылық жалғыз Хожа Ахметтің басында ғана болған уақиға емес екендігін, бұндай ұғым-түсінік – Хожа Хафиз, Сағди, Навои және Фзули сияқты шығыстың атақты ақындарының да басында болған жағдай екенін көреміз. Сол дәуірдегі қоғамның әлеуметтік, шаруашылық, саяси құрылысымен байланысты туып, ислам дінінің әсерімен одан әрі күрделене түскен осынау идеалистік дүниетаным екендігі де белгілі.

Батыста болсын, шығыста болсын дүниеден өткен бұрынғы атақты ақындардың бәрі де идеалистік-діни көзқараста еді. Міне, солай болғандықтан, Хожа Ахметті өз тұсындағы қоғамнан және өзінің алды-артында ғұмыр кешкен араб шығысындағы, Орта Азиядағы басқа ақындардан бөліп алып қарауға болмайды.

Сонымен бірге әдебиет әлеміндегі ескі шығармалардың өз кезінде қоғамның өмір-тіршілігін көрсететін жақсы құрал болғанын да ұмытпау керек.

3. ХОЖА АХМЕТ ЯССАУИДІҢ АРМАНДАРЫ

Хожа Ахмет қоғамдық қатынаста әділеттікті арман етеді. Өз заманындағы әлеуметтік құрылыстың теңсіздігін көріп ызаланады. «Хикмәттің» басынан аяғына дейін осы зарлы сарын мен асқақ арманы үздіксіз дамып отырады. Әлеуметті әділеттілікке шақырады, гуманизмге үндейді.

*Сүннет ерміш кәпір болса берме азар,
Көңілі қатиқ діл азардан хұда бизар, –*

деп, ислам дінінде болмаған ереже-қисынды өзі ойлап шығарып, бұл пайғамбардың жолы деп халыққа қолдандырмақшы болады.

Мағынасы: «Кәпір болса да, ешбір адамға азар берме. Үйткені жазықсыз жанның көңілін қалдырушы қатыгез пиғылды адамнан құдай безеді», – деген болады. Шынында, мұсылмандарға құран бұлай деп үйреткен жоқ, «кәпірлерді тапқан жерде өлтіре беріңдер» деп үйретті (Құдай «бір» дегенге нанбаған адамды кәпір деген). Хожа Ахмет жоғарыдағы пікірді өзі айтып отыр, халық ұғымынан әлі түгелдей арылып бітпеген салт-сананың ескі қалдықтары жөнінде айтып отыр.

Хожа Ахмет қоғам арасында болатын жақсылық, жамандық істерді айта отырып, дін жолымен – діни үгітпен адамдарды жақсылыққа жанастырмақ, жамандық істерден бездірмек болады, яғни әлеумет құрылысын жалаң үгіт, құрғақ тілек бойынша түзетпек болады. Ол 128-ші «Хикмәтте» былай дейді:

*Хош даулетдүр уалаяатта патша болса,
Ғаділ болып, бір момынды қази қылса.
Ошал қази барша халықни рази қылса,
Разлықден ұжмақ үйін алұр болғай.*

Қазақшасы:

«Ауыл-аймақтарымызда әділ патша болса, ол патша бір момын адамнан қази сайлап, ол қази әділдікпен ауылдағы барлық адамдардың көңілін тауып, разы қылып отырған болса, қандай

жақсы болған болар еді! Халықты разы қылғандықтары үшін, сондай патша мен қазылар ақиретте (өлгеннен соңғы дүниеде) ұжмақ үйіне ие болған болар еді», – деген сөз болады.

102-ші «Хикмәтте»:

*Қази болған ғалымлар.
Пара – рашуат йеганлар.
Андағ ғалым жайыны
Нади сақарда көрдім.
Залым болып, зұлым еткен,
Момынларны ағыртқан.
Қара юзлік махшарда
Қолын арқада көрдім.*

Қазақша мағынасы:

«Қази болған ғалым адамдар дау-жанжал куған адамдар арасынан пара-пайда алып, әділетсіздік етсе, ондай ғалымдардың орны дозақта болмақ. Кімде-кім зорлықшыл болып, әділетсіз істермен момын адамдардың көңілін қапа қылса, ренжітсе, махшар күні (о дүниеде) ол қарабет болып, екі қолы арқасына байланбақ», – деген сөз болады.

32-ші «Хикмәтте» былай зарланады:

*Әлі дүние халқымызда сақауат юқ,
Патшаларда, уәзірлерде гадалат юқ;
Дәрвишларның дұғасида бижабат юқ,
Түрлүк бәла халық үстига яғди, дустлар.*

Қазақшасы:

«Әулие, шайхтардың батасының қабылдығы болмады. Міне, осылардың арқасында қара халық үстіне түрлі бәле жаууда, достарым-ау!» – деген сөз болады.

69-ші «Хикмәтте» тағы былай дейді:

*Қаю ерде газизларның жамғи болса,
Ошал иерде хал ғылымни айғум келур,*

*Аларни сұхбатни хошласам мән
Өзімні өзларига катқум келтүр.*

Қазақшасы:

«Қай жерде ізгі адамдардың жиналып отырған тобын көрсем, солардың арасына барып хал ғылымын, яғни адамгершілік ғылымын айтқым келеді. Егер менің сөзім оларға жаққандай болса, яғни оларды қызықтырғандай болса, өзімді солардың арасына бергім келеді», – деген мағына береді.

70-ші «Хикмәтте» тағы былай дейді:

*Мәуадатни асасыни әлга алып,
Сагадатни сырқасни тәнге салып,
Махаббатни юңі бірлән қанатланып,
Мағрипатни бұтағига қонғум келур.*

Қазақша мағынасы:

«Қолыма достық таяғын алып, иініме ізгілік шапанын жамылып, махаббаттың қауырсынымен құстарша қанаттанып, ғылым-білім бұтағына қонып алып, халық үшін, адам баласы үшін жағым түскенше сайрасам!» – деген мазмұн береді. *Достық таяқ, ізгілік шапан, махаббат қауырсыны* деген тіркестер – ескі теңеу сөздер.

Міне, бұл келтірілген мысалдардан біз, Хожа Ахметтің жалпы адам баласы үшін ізгі ниетті, әлеуметшіл ағартушы болғанын байқаймыз. Өйткені ол ел-аймақта әділ үкімет болуын тілейді. Адам баласының бір-біріне мейірімді болуын арман етеді. Осы жолда өзі аянбай қызмет істеуге даяр екендігін мәлім етеді. Айта кетер бір жайт, ол кездік мұсылмандары арасында адамға тағылатын ең жексұрын атақ – «кәпір» деген ат болған. «Кәпір» – құдайсыз деген мағынадағы араб сөзі. Хожа Ахмет сол «кәпір» болған адамдарға да аяушылық етеді, кәпірлерге де зәбір бермеңдер деп халықты үгіттейді.

Міне, осы айтылғандардың бәрі де Хожа Ахметтің дүниаяу армандары еді.

4. ХОЖА АХМЕТТИҢ ӘЛЕУМЕТТІК КӨЗҚАРАСТАРЫ

Хожа Ахметтің халыққа айтатын ең көп үгітінің бірі – қоғамдық-әлеуметтік тұрмыстың ең төменгі сатысында жүрген адамдарға, яғни жетімдер мен кедейлерге жәрдемдесуге шақыру болып келеді. Сондай жоқ-жітік адамдарға жәрдемдесіңдер, құдай солай деген! – деп, үнемі халықты үгіттеп отырады. Ол «Хикмәттің» I-толғауында былай дейді:

*Ғарип, пахир, иетімлерни қылгіл шадман,
Алқалар қылып газиз жаның әйлә құрбан.
Тағам тапсаң жаның білә қылгіл мейман
Хактан ешітіп бу сөзлерні айдім мәнә.*

Қазақшасы:

«Келімсекті, жолаушыны, кедейді, жетімді ая, көңілдерін шаттандыр. Асың болса, оларды жан-тәніңмен қабылда, мейман ет. Ондай адамдарды шақырып, жинап алып, олар үшін шыбын жаныңа дейін фида қыл, құдай солай деп айтады», – деген сөз.

Және осында:

*Ғарип, иетим, факирларни көңілін аулап,
Көңілі бүтін халайықтан қаштым мәнә.*

Қазақшасы:

«Келімсектің, жолаушының, жетім мен кедейдің көңілдерін аулаймын, мүддесізден, көңлі бүтін адамдардан қашамын, менің ісім – осы» – деген сөз болады.

Және осында:

*Қайда көрсең көңлі сынұқ, маркам болғыл,
Андағ мазмұн йолда болса Һамдам болғыл.*

Қазақшасы:

«Қайда көңілі сынық, ренжулі адам көрсең, оны есірке, қайда жол үстінде зәбірленген, сондай ренжулі адамдарды көрсең, оларға жолдастық көрсет, жәрдемдес», – деген сөз болады.

«Диуани хикмәтта» бұл сияқты сөздер көп айтылады. Бұған карағанда, біз Хожа Ахметтің езілген кедей бұқараны қолдайтын адам болғанын аңғарамыз. Сонымен бірге Яссауи заманында да момындар мен кедейлердің, жетімдер мен келімсектердің, қара қарындардың тұрмыстарының ауыр, хұқықтарының кем болғанын аңғарамыз, оларға жәрдемдесетіндердің де аз болғанын байқаймыз. «Ғарип» араб сөзі. Өз елінен айырылып, басқа бір шетелдің ішінде кірме болып жүрген адамдарды арабтар «ғарип» дейді. Қазақша мағынасы «қия келді» мен «қара қарын» деген бейнелі сөздерге жуық келеді. Хожа Ахметтің ғаріптер туралы көп есіркеушілік етуіне карағанда, ол кездегі халықтың рушылдық жіктесулерінің өте күшті болғанын, басқа бір елден, рудан келген қара қарын – келімсектердің екінші бір рудың ішіне өздеріндеі болып сіңісіп кетулерінің оңай болмағанын аңғарамыз.

Сөз жоқ, Хожа Ахмет кем-таршылықтағы адамдарды қолдаған ғұлама ойшыл, оның осы гуманистік идеясы «Диуани хикмәттің» басынан аяғына дейін үзілмей көрініс беріп отырады. Хожа Ахметтің «Шүлен қазаны» мен күні кешеге дейін зиратының айналасында жиналып отыратын ғаріп-қасерлер Ахметтің сол фиғылының айғағы. Бірақ Хожа Ахметтің өзінен кейін оның зиратының айналасына «ғаріп-қасер» атын жамылған пейілдері әртүрлі адамдар жинала-жинала келіп, зираттың басын ниеті бұзық қара құзғындар ұясына айналдыра бастаған тәрізді. Осы фактінің негізінде бір жазушы «Хазірет сұлтан» деген пьеса жазып, онда Хожа Ахметті сол құзғындар тобының бастығы етіп те көрсетпекші болған. Әрине, бұл Хожа Ахмет туралы әділ таным емес. Хожа Ахметтің ескілікті идеяларды қуып, оған барынша илануы да рас. Бірақ оның жалпы адам баласы үшін, өз халқы үшін ізгі тілекті адам болғанын теріске шығаруға, тіпті, болмайды. Қоғам дамуы жөнінде қанша қателескенмен, Хожа Ахмет – үнемі адам баласы үшін, өз халқы үшін, өзіне ерген адамдар үшін бақыт іздеген адам. Ең соңында ол, өз төңірегіндегі кем-кетік, әлсіз адамдарға құдайдан бақыт сұрап әперуге дейін хиялдаған адам. Асан қайғы қоныстан қиыншылыққа ұшыраған жалпы жұрт үшін жер бетінен жайлы қоныс табуды арман етеді, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын» жайлы қоныс «жер үйекке» жетуге хиялданады. Ал Хожа Ахмет болса, ол да әлеумет арасынан қоғамдық теңдік таба алмай жүрген

әлсіз, кем-кетік адамдарға құдайдың құдіреті арқылы теңдік әперу, мәңгі бақытқа жеткізу деген хиялға түседі.

Хожа Ахметтің:

*Залым әгер зұлым айласа – мәнге иығыла,
Башың сатып, мәнгә сығынып, белиң багла,
Харам шүбә тарк етибан юрак дагла.
Залымдарға юз мың бәле бердім мәнә, –*

деген сөздеріне және:

*Мен дәфтари сәни әидим сізгә ядгар.
Аруахымдин мәдет тіләп оқың зинһар.
Дұға қылай уасыл қылсын пәруардигәр,
Рахман игам арыз йеткали келдім мәнә, –*

деген сөздеріне назар аударсақ, ол кісінің езілген топтардың әлеуметтік тұрмысын көп ойлаған рахымды атасындай адам болғандығына кәміл сенеміз.

5. ХОЖА АХМЕТТИҢ ШЫНДЫҚ ІЗДЕУІ

Әлеумет – қоғам ішіндегі әртүрлі теңсіздікті Хожа Ахметтің көзі шалады. Ол алдымен панасыз жүрген, шерлі көкірек жетімдерді көреді. Қайғылы қара борбай кедейлерге, күштілерден күнде езіліп, зорлық-зомбылық көріп жүрген әздер мен аздарға көзі түседі, оларға жаны ашиды, оларды есіркейді. Бірақ одан әрі қолынан келер жәрдемі болмайды. Ахметке жәрдемдесетін кісі де болмайды. Ахмет бұл дүниеде болатын қоғамдық әділеттіктен күдер үзеді, түңіледі. Әділеттік пен рахымды ол енді адамдар арасынан емес, табиғаттан да зор бір рухани күштен, яғни құдайдан іздейді, сол табиғаттан тыс рухани күшке ғашық болады. Рухани күш арқылы, соған жалынып-жалбарынып айтқанын қылдыру арқылы өзінің де, өзіне ерген басқа адамдардың да мақсатын орындамақ болады. Бірақ Хожа Ахмет өлшеулі өмір тарихында бұл мұратына да жете алмайды, сандалады, әлденеше түрлі жан азабына түседі, торуғады.

110-ші «Хикмәтте» құдайға ғашықтығын ол былай деп толғайды:

*Көзім аштым, сени көрдім,
Күлли көңліни сәңә бердім.
Ұрұғларым тәркін қылдым,
Маңа сен – ұқ кераксен (Маған сен-ақ керексің)
Фида болсын сәңә жаным
Төкер болсаң менім қаным.
Мен құлыңмын, сен сұлтаным,
Маңа сен – ұқ керексан.*

Қазақшасы:

«Көзімді ашқан бойымда сені көрдім де, барлық көңілімді саған бердім. Сенің үшін туысқан-туғанымнан баз кештім, үйткені маған тек сен ғана керексің. Сенің жолыңда жаным құрбан болсын! Сен өлтірсең де мен разымын, үйткені мен құлыңмын, сен қожамсың», – деген сөз болады.

Жібімес қара тастай тас жүректі, асқақтаған тәкаббар жандардың көңілін жібітіп, назарын өзіне аудару үшін, мейірімін түсіру үшін Ахмет осындай сиқырлы, ұтқыр сөздерді қолдана біледі.

Ол 120-ші «Хикмәтте» былай дейді:

*Дәм – бұ дәмдүр, өзге дәмни дәм димә,
Дүниеден бизам өтерсің, – ғам иеме.
Күймәсә жаны – ділің һәм үстүхан,
Көз яшиң аққан білән сен нәм демә.
Ай, Ахмад, тұтқыл ғанيمات һәр нафас,
Ярсыз өткен бу демни дәм демә.*

Қазақшасы:

«Адамшылық өмір – осы ғашықтық жолына кешірген өмір, өзге өмір өмірге есеп емес. Бұл өмірге берілсең, дүниеден армансыз өтесің. Бұл жолда көзден ағызған жасынды есепке алма, жаныңды да, жүрегінді де және сүйегінді де өртей білуің керек. Әй, Ахмет сүйеріңе жету үшін, ғашықтық жолында еткізген әрбір демінді байлық, бақыт деп біл, өйткені сүйер жарсыз өткен өмір – өмір емес», – деген сөз болады.

Шындықты табу үшін, құдайға қолы жету үшін Хожа Ахмет қаншама зарланғанмен, ізденгенмен ешбір үміт, ешбір дерек таба алмайды, баяғы өмір сол қалпы, баяғы қоғам құрылысы да сол қалпы ескі, көне сарынмен өтеді де жатады. Хожа Ахмет торығады. Ақылы хайран болып, енді былай деп толғайды:

*Ақылым хайран, көзім гариян, хана ойран,
Хақ юлини біле алмасмын – өзім надан.
Ай, талиптар, бейтақатмын, қайда жанан?
Жананымдин ешкім хабар біләр микән?*

Қазақшасы:

«Ғашықтық жолында жылауда жүріп, ойым ойран болды, надандығымнан сүйеріме тура апаратын түзу жол таба алмадым. Әй, тура жолдың талапкерлері, менде шыдам қалмады, мен әлсіредім, ақылым қайырлады, менің сүйер жарым қайда? Ондай хабар беретін ешкім болар ма екен?» – деген мазмұнда.

Осы зарлы сұрауына да Хожа Ахмет ешкімнен жауап ала алмай, енді былай деп жырлайды:

*Хұдайымның құдіретіне нетіп болмас,
Шақи, Сағит әмір қылдым – біліп болмас.
Тақат қылып халық ішінде төзіп болмас,
Қайсы тарап китәрімні біле алмасман.*

Қазақшасы:

«Құдайдың ісінің сырына түсінуге болмайды. Дүниедегі жақсылық істермен бірге жамандық істердің болуына өзі бұйрық береді.

Соның арқасында, дүниеде, халық ішінде адам төзіп тұра алмастық бәле көп. Бұл жауыздықтардан енді қайда қашып кетерімді біле алмай отырмын», – деген мазмұнға саяды.

Хожа Ахметтің бұл сөздерінен біз мына жайларды байқаймыз:

1. Хожа Ахмет қараңғы бөлмеге кіріп алып, құр жылаумен бос қарап жата берген адам емес, ол ізденген ойшыл адам: ол адам баласының бақыты үшін шындық жол іздеген адам.

2. Ол адам баласын бақытқа жеткізерлік шынайы жолды көктен де, жерден де іздеп таба алмаған соң, тарығып, түрлі хиялға түскен. Хожа Ахмет Мұхамбет сияқты тәсілқой емес, түптеп келгенде, ағынан жарылатын – ақкөкірек адал адам.

3. Хожа Ахмет: «Адам баласы өзі аңсаған мұрат-мақсатына жету үшін, сол мақсатын алдына махаббаты қойып, ең соңғы мүмкіндігі қалғанша жан аямай, шын беріліп іс істеу керек!» – деген идеяны уағыздаған адам. Бақытқа жету үшін үлкен қиыншылықтарды бастан кешіруден қорықпау керек деген батыл пікірді қолдаған адам.

6. «ДИУАНИ ХИКМӘТТІҢ» ЖАЛПЫ МАЗМҰНЫ МЕН ТІЛІ ТУРАЛЫ БІРЕР АУЫЗ СӨЗ

Үстірт қарағанда «Диуани хикмәттің» мазмұны жалпылама бастан-аяқ діни үгіт-насихат болып көрінуі ықтимал. Өйткені оның қай толғауының қай жерін алсаңыз да бәрібір – автор бастан-аяқ құдай мен пайғамбарды, ұжмақ пен дозақты, күнә мен сауапты үнемі әңгімелеп отырады. Алайда айырым-айырым толғау текстерінде негізді-негізді пікірлер аясы шектеле талданып, идеялық мағынасы жағынан алып қарағанда, «Диуани хикмәттің» мазмұн құрылысын бірнеше тақырыптарға жатқызып қарауға болады. Мысалы: оның бірқатар толғауларының таза діни сарындағы үгіт-насихат болуымен бірге, кейбіреулері діни үгіт үшін қажетті тарихи уақиғалар болып келеді, тағы біреулері адамгершілікті дәріптейтін насихат түріндегі толғаулар санатына жатады. Кейбір толғаулар өз кезіндегі қоғамдық құрылысқа тән әлеумет теңсіздігіне зарлану, әлеуметтік өмірге сай әділетті құрылысты аңсау, арман ету болып отырады. Сонымен бірге, бірқатар толғаулары бақсылардың сарынындай айқай-қиқулы сарынға негізделген болып келеді. Қандай мазмұнды толғау болса да, оның келіп тоқтар жері – құдайға ғашықтық, шындыққа ұмтылу, құдайға қолын жеткізу, соның арқасында өзін, өзіне ерген қауымды сарқылмас дәулетке, бақытты тұрмысқа бастау деген өршіл идеямен суарылып отырады. Ахметтің бұндай асқақ идеясы – фәни дүниедегі өзі жасаған дәуірдің әлеуметтік құрылысын жайлаған теңсіздіктен жиренуден туып, дүниеде орнауы тиіс әлеуметтік теңдіктен үміт үзгендігінің нәтижесі еді және ислам дінінің: «өлгеннен соң орнайтын мәңгілік дүние бар», – деп иландырушы қияли-шындығының діни поэзиядағы көрінісі болатын.

Қоғамдық әділеттіктен күдер үзген Ахмет екі сөзінің бірінде «бұл дүние фәни» – өткінші, мұнда көрген рақатың түкке тұрмайды, ең қызықты, мәңгілік тұрақты дүние – «екінші дүниеде» болады деп нанады. Сол мәңгілікті рақат тұрмысқа тек құдайға құлшылық қылу арқылы ғана жетуге болады деп түсінеді.

«Қоғам арасында теңсіздік тудырады», – деп, Ахмет алдымен дүние жиып, бай болудан қашады, бірақ кедейлерге қарасатын, жетім мен жесірге жәрдем беретін байды жақсы көреді. Малдыларды сақилыққа үгіттейді, сақилықтың (мырзалықтың), жомарттықтың арқасында мәңгі бақытқа жетуге болады деп сендіреді.

Ахмет, сөзсіз, өткір тілді ақын болған адам. Ол айтатын пікірін жай, қарапайым сөздің өзімен-ақ жер-жебіріне жеткізе айта алады. Сонымен қатар тыңдаушының назарын, хиялын өзіне тарту үшін, көңілін ұйытып арбау үшін, заманындағы адамдардың сана-сезіміне үндес, сәйкес келетін магиялы-сиқырлы пиғылдарды, өткір әрі ұтымды сөздерді таңдап ала біледі. Сондықтан оның бірқатар толғаулары мистикалық сарындағы өлеңдер болып келеді. Ондай толғауларының көбі-ақ әндетіп айтуға көнеді. Өйткені Хожа Ахмет осы сарындарын мүриттерінің алқа жиналысында әндетіп айтатын болған.

Сопылардың алқа жиналысы күні кешеге дейін қазақ, қарақалпақ халықтары арасында кең тараған бақсылардың алқа жиналысы сияқты болған. Тек айырмасы: ондай алқада бақсылар жын шақырады, әруақ шақырады. Олар алқада ауру адамды емдеп, мал табу мақсатын көздейтін еді. Ал Хожа Ахметтің толғауларына жиналатын алқада құдайға ғашықтық сезімін білдіру, діни тәрбие арқылы қоғам арасындағы әлеуметтік қатынастарды тәртіптеу, адамдардың мінез-құлқын жөнге салу ниеттері сөз болып отырады. Сондықтан өз тұсындағы қара халыққа Хожа Ахметтің беделі жүріп тұрған, оның тілеулестері Үндістанда, Ауғанстанда, Қытайда, бүкіл Орта Азияда аз болмаған тәрізді.

«Диуани хикмәттің» тілі әлі зерттеліп біткен жоқ. Өйткені осы соңғы кезге дейін «Диуани хикмәт» сияқты ескі әдебиет кітаптарын керексінген ешкім болмады. Бірақ Орта Азиядағы өзбек, қазақ, түрікмен, қырғыз, ұйғыр сияқты түрік нәсілді жұрттар тілінде сөйлейтін халықтар үшін, әсіресе бұлардағы тілдік-әдебиеттік, тарихи жақындықты зерттейтін ғылыми орындар үшін «Хикмәттің» тілін тексерудің маңызы өте зор екенінде ешбір күмән жоқ.

«Хикмәттің» тілі – түркі тілі. Ахметтің өзі де «Хикмәтті» түркі тілмен жазғанын айтып, былай дейді:

*Хошламайдүр ғалымлар
Сізні айған түркіні
Ғарыптардан естісең
Ашар көңіл мүлкіні.*

*Міскін зағип Хожа Ахмет,
Иетті пуштыңа рахмәт!
Парсы тілін білибан,
Хоп айтадур түркині! –*

деп, Ахмет өз толғауында «Хикмәтті» түркі тілмен жазғанын атап көрсетеді. Мұндай *ақлият* асыл сөздердің түркі тілмен жазылуын ол кездегі ғалым-ғұламалардың қостамайтынын да айтады. Сөйте тұра Ахмет: «Мен парсы тілін жақсы біле тұрсам да, кітапты түркі тілмен айтуды құптадым», – дейді. Араб, парсы тілдерінің жанында бұл кезге дейін санға алынбай, көзге ілінбей келген түркі тілінде асыл сөздер жазып, жарыққа шығарғанына марапаттанады. Өзіндей батыл адамды тудырғаны үшін жеті атасына алғыс айтады. Бұған қарағанда даусыз факті – Ахмет жасық адам емес, ретті жерінде тайсалмайтын, көңіліндегісін істеп тастай беретін батыл адам болған деп және өз тілін, салтын сүйетін Отан патриоты деп айтуға хұқылымыз. Батыс Түркістанда түркі тілімен алғаш *ақлият* сөздерін жаза бастаған да осы Хожа Ахмет Яссауи тәрізді.

Міне, сондықтан да біз: «Әдебиет саласындағы жазуымыздың басы осы «Диуани хикмәттен» басталады», – деп айтуға толық хақымыз бар деп түсінеміз. Шынында да біз: «Диуани хикмәт» – Орта Азиядағы түрік жүйелі тілде сөйлейтін халықтардың ортақ жазба әдебиет кітаптарының алғашқыларының бірі! – десек, қателескен болмаймыз. Тіл зерттеу үшін де немесе ол кездегі халқымыздың тілін зерттеу үшін де «Диуани хикмәттен» бірқатар құнды деректер табылары даусыз.

Хожа Ахмет – көп оқыған адам. Ол араб, парсы тілдерін білген. Бірқатар әдебиет, аңыздарды да білетін тәрізді. Оның «Диуани хикмәті» өз кезіндегі ислам дінін тұтынушы жалпы түрік елдеріне ардақты кітап болған. Үйткені «Диуани хикмәт» жалғыз дін дәстүрлерін ғана емес, ақыл-нақыл және жағымды әлеуметтік хұлық-мінездерді де үйреткен. Кітабының атын «Диуани хикмәт» қоюдың мәнісі де: «Ақлият сөздердің жинағы» деген болады.

«Диуани хикмәт» – ішіне 4400 жолдық жыр-толғау сыйдырған кітап.

«Диуани хикмәттің» тілі – қазіргі кездегі түрік нәсілдік қай ұлттың тіліне жақын, оның тіліндегі грамматикалық, лексикалық белгілеріне қарай Ахметтің ұлттық тегін анықтауға болмай ма? – деген сұрақ тууы да мүмкін. Бірақ бұл сұраққа «қолға таяқ ұстатқандай ғып» үзілді-кесілді жауап бере қою оңай емес. Үйткені ол кездегі Түркістанды жайлаған халықтардың аттары қазіргі қазақ, өзбек, қарақалпақ, түрікпен деген сияқты жеке-жеке ұлттардың атаулары емес еді. Қазіргі кезде осылайша түрлі атпен аталып отырған ұлттардың барлығы «түрік» халқы деген бір-ақ атақпен аталушы еді. Қазіргі сияқты «өзбек», «қазақ», «түрікпен», «қырғыз» тілі деген жеке ұлт тілдері әлі пайда болған жоқ еді. Ежелгі замандардан келе жатқан көне түркі халқы ол кезде қазіргідей дербес ұлттардан емес, тайпалар одақтарынан, не үлкен рулардан құралушы еді. Қазіргі замандағы үйсін, қаңлы, қыпшақ, найман, түрікпен, қырғыз, т.б. деген атаулар ескі түркі халқының сол кездегі өзара туыстас ұлылы-кішілі рулары еді. Бірақ олар әлі ұлт емес болатын. Бұл рулардың тілдері азды-көпті жергілікті өзгешеліктеріне қарамастан, бәрі бір-ақ сөзбен «түркі тілі» деп аталушы еді.

Міне, сондықтан Ахмет те «Диуани хикмәтті» түркі тілмен жаздым дейді. Қазіргілер сияқты өзбек тілімен немесе қазақ, ұйғыр тілімен жаздым демеген. Солай болған соң біздің: «Диуани хикмәт» – түркі тілмен жазылмаған!» – деп айтуымызға ешбір негіз жоқ, хақымыз да жоқ.

«Диуани хикмәттің» тілін атүсті болса да тексеріп байқаған адам мұнда қазіргі кездегі өзбектің де, ұйғырдың да, қазақтың да тіліне ұқсайтын жеке-жеке (біріндеген) лексикалық элементтері де, азды-көпті сөздері қазіргі өзбек немесе ұйғыр тіліне қолданылып жүрген сөз материалы болып шығады.

Хожа Ахмет араб, парсы тілдерінде айтылатын көптеген сөздерді де «Хикмәтқа» енгізген. Сонымен бірге түркінің сахрауи тілінен гөрі басқалау, әдеби қолданыстармен «будандасқан» мәдени формаларды көбірек қолданады. Сонысы үшін «Диуани хикмәттің» тілі – көне өзбек тілі деушілер де бар. Бұл негізді дәлел емес, оның басқа себебі бар...

Қысқашалап айтсақ, Ахметтің тілі («Диуани хикмәттің» тілі) Түркістанда ислам діні бел алып, араб қатынастары күшейген кезде пайда болған түрік ғалымдарының стандартты, көпке ортақ тілі еді деп, батыл айта аламыз.

Сонымен бірге атай кететін бір ерекше жайт – «Хикмәттің» кейбір толғауларының құрылысы да, буын өлшеуі де басқалардан гөрі қазақ тіліндегі өлең-жырлардың буындық өлшеміне ұқсас келеді. Мысалы, Хожа Ахметтің мына толғауын қараңыз:

*Дәм-бу дәмдүр, өзге дәмни дәм деме
Дүниеден бизам өтерсің – гам иеме
Күймесе жаны – ділің һәм Ұстұхан,
Көз яшың аққан білән сән нәм деме, –*

деген құрылымы.

Сәбит Мұқанұлының мынау өлеңінің буын жүйесімен өлшемдес:

*Өзің адам, тұрмысыңда мал едің,
Күшің – адал, сүтің арам жан едің.
Тырнағына жуандардың ілініп,
Азаттыққа өміріңше зар едің...*

Ал Ахметтің мына толғауы:

*Ишәк білің бу дүние,
Барша халықтан өтер-ә.
Инанма ғыл малына,
Бір күн қолдан китәр-ә.
Ата-ана, қарындас,
Қайан етті, пікір қыл.
Төрт аяқтық шөбнін ат
Бір күн саған житәр-ә, –*

деген толғауы Тоқтамыстың мына толғауымен буындас:

*Шіңкіл-шіңкіл, шіңкіл құс
Шіңкілдемей көлге түс.
Сені көлден айырған
Ақсұңқар құстың тепкіні,
Мені елден айырған
Едіге сүрдің екпіні.*

(Халық әдебиеті)

Абай да мынау өлеңін осы құрылысқа сәйкестендіріп айтқанын көреміз, қараңыз:

*Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп.
Есіктің алды терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп...*

Міне, осы сияқты кейбір өлең өлшемдерінің бірдей болушылығы, айырым кейбір лексемаларының бірдей болушылығы, т.б. «Хикмәт» тілін қазақ тіліне жақындатады. Мұның үстіне, Хожа Ахмет бір жасынан бастап 63 жасына дейін өткізген өмір жолын санап, толғау шертеді. Өмір жасынан әр кезеңінде басынан өткізген әр алуан уақиғаларын айтып жырлайды. Ал қазір қазақ атанып отырған халықтардың бұрынғы-соңғы жыршылары мен ақындарының да өмір жасын санап, жыр шерткенін, өлең айтқанын көреміз.

Міне, бұл факті қазақ ақындарының Ахметке де еліктегенін немесе бұның өзі қазақ жырауларының ескі салты екенін көрсетеді. Осымен бірге қазіргі таңда әлі анықталып болмаған бір қызық нәрсе – «Хикмәт» тілінің өзбек пен ұйғыр тіліне өте жақындығы, яғни ұқсастығы. Өзбек тіліне оның ұқсастығы тек лексика мен грамматика жағынан ғана емес, тіпті, араб, парсы сөздерін көп қолданушылығы жағынан да емес, негізінен бұл «Хикмәттағы» бірқатар өлең өлшемдерінің өзбек халық әдебиетіндегі кейбір өлең-жырларға тән буын өлшемдеріне де ұқсастығы. Солай бола тұра «Диуани хикмәттің» тілі Науаидың «Шар диуанының» тілінен едәуір басқаша сезімді.

Екінші сөзбен айтқанда, «Шар диуанның» тіліне қарағанда «Диуани хикмәт» тілінің өзбектен гөрі қазақ тіліне өте жақындығы. Бұл да алдағы кезде өз зерттеушісін күтіп тұрған мәселенің бірі.